

ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΙΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΟΥ ΕΓΕΛΟΥ

ΥΠΟ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ι. ΛΟΓΟΘΕΤΟΥ
Καθηγητοῦ τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας

Ὁ Ἐγελος ἐγκρίνει μὲν καθόλου καὶ ἐπαινεῖ τὴν πρὸς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Σπινόζα προσεγγίζουσαν θεωρίαν τοῦ Schelling περὶ τοῦ ἀπολύτου ἀλλ' εὗρίσκει ἑλλειπὴν τὴν θεμελίωσιν καὶ ἀνάπτυξιν αὐτοῦ. Μέμφεται ἐκεῖνον τὸ μὲν ὅτι δὲν ἀποδεικνύει τὸ Ἀπόλυτον ὡς ἀναγκαῖον ἀλλ' ἀπλῶς προϋποθέτει (τὸ Ἀπόλυτον βάλλεται, λέγει, ὡς ἀπὸ πιστολίου) τὸ δὲ ὅτι ποιεῖται χρῆσιν μονομεροῦς καὶ τυπικῆς μεθόδου. Κατὰ ταύτην δι' ἐπιπολαίων ἀναλογιῶν συγχέονται πράγματα διάφορα, συμμιγνύονται ἐποπτεῖται καὶ ἔννοιοι καὶ κατασκευάζονται τὰ ὄντα δι' ἐφαρμογῆς γενικωτάτων προσδιορισμῶν ὡς δι' ἐπικολλήσεως ἐπιγραφῆς τινός. Ζητεῖται δὲ νὰ ἐρμηνευθῶσι πάντα διὰ δύο ἔννοιῶν (ἰδεατοῦ καὶ πραγματικοῦ) παραπλησίως πρὸς τὸν ζωγράφον τὸν θέλοντα διὰ δύο μόνον χρωμάτων νὰ εἰκονίσῃ ζῶα καὶ τοπεῖα. Τὸ Ἀπόλυτον παρίσταται ἄνευ ὁρισμένων ἰδιοτήτων καὶ ἐκ τούτου ὁ κόσμος δὲν δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ «παρίσταται ὡς ἡ νύξ, ἐν ἣ κατὰ τὸ δὴ λεγόμενον πᾶσαι αἱ ἀγελάδες εἶναι μέλαιναι». Πάντα δηλαδὴ ἐν ἐκείνῳ θεωρούμενα εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτό. Πρὸς διόρθωσιν μὲν τῆς πρώτης ἐλλείψεως ἀπαιτεῖται ὑπὸ τοῦ Ἐγέλου ἵνα ἡ γνῶσις τοῦ Ἀπολύτου ἐμπεδωθῇ ἐπιστημονικῶς· ὅπερ γίνεται ἐὰν τῆς συνειδήσεως τὰ φαινόμενα πάντα ἐρευνῶνται καὶ ὡς συνεχῆς ἀναπτύξεως σειρὰ νοῶνται. Πρὸς διόρθωσιν δὲ τῆς δευτέρας ἀτελείας πρέπει τὸ Ἀπόλυτον νὰ θεωρῇται ὥς τι ὅπερ ἐνέχει ἐν ἑαυτῷ διακρίσεις ἢ ἄλλως εἰπεῖν διακρίνεται ἐν ἑαυτῷ. Ἐπάναγκες ἄρα νὰ θεωρῇται ὡς αὐτοτελὲς ὑποκείμενον ἀναπτυσσόμενον καὶ ἐν τῇ ἀναπτύξει παράγον πάντα τὰ ὄντα. Ἐνῷ ὁ Schelling διέλυε καὶ ἐξήλειφεν ἐν τῷ Ἀπολύτῳ τὰς διακρίσεις τῶν πεπερασμένων καὶ διαφοράς, ὁ Ἐγελος ἀπαιτεῖ νὰ δειχθῇ τίνι τρόπῳ παράγονται αὗται ἐξ ἐκείνου. Ἡ ἀπόφανσις ὅτι τὸ μὲν Ἀπόλυτον εἶναι ἡ παντελὴς ἀδιαφορία τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ ἀντικειμέ-

νου ὁ δὲ κόσμος ὁ χωρισμὸς καὶ ἡ διάκρισις αὐτῶν ὡς ἀναπτυσσομένη ἰδεατὴ καὶ πραγματικὴ σειρὰ¹ ἐνεφάνισε νέον дуισμόν, τὸν τοῦ Ἀπολύτου καὶ τοῦ κόσμου². Πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ дуισμού καὶ διατήρησιν τοῦ ἐνιστικοῦ χαρακτηριστοῦ τῆς φιλοσοφίας τῆς ταυτότητος ὁ Ἑγελος ὑπέλαβεν ὅτι ὁ κόσμος καὶ ἡ τούτου ἀνάπτυξις δὲν εἶναι ἐκτὸς τοῦ ἀπολύτου πνεύματος ἀλλ' ἐν αὐτῷ, ὅτι ὁ κόσμος διέπεται ὑπὸ τοῦ Ἀπολύτου καὶ ἀνήκει εἰς τὴν οὐσίαν αὐτοῦ. Ὡς δὲ αἱ μονομέρειαι καὶ αἱ ἀτέλειαι τῆς τοῦ Σπινόζα καὶ τοῦ Schelling φιλοσοφίας θὰ διωρθοῦντο, ἐὰν ἀρχὴ τῶν πάντων ἐτίθετο οὐχὶ ἡ ἀκίνητος καὶ ἀδιάφορος οὐσία ἀλλ' ἡ αὐτοτελὴς καὶ δρῶσα νόησις, ὥστε ταύτης ἀνάπτυξις νὰ εἶναι ἡ φύσις καὶ ἡ γνῶσις, τὸ ἀντικείμενον καὶ τὸ ὑποκείμενον. Ἰδωμεν νῦν ὁποῖα τις εἶναι ἡ ἐκ τῆς μεταβολῆς τῶν τότε κρατούντων φιλοσοφημάτων προελθοῦσα νέα θεωρία.

Ὁ Ἑγελος ὁρμᾶται ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ καθολικοῦ καὶ ἀπείρου ὄντος, ὅπερ ἀποκαλύπτεται ἐν πᾶσι τοῖς φαινομένοις τοῦ κόσμου, τοῖς τε φυσικοῖς καὶ τοῖς τοῦ κόσμου καὶ τοῖς τοῦ διανοητικοῦ βίου. Πάντα δηλαδὴ τὰ ἐπὶ μέρους φαινόμενα εἶναι ἐκδήλωσις καθολικῆς ἀληθείας, γενικῆς ἐννοίας ἢ νόμου. Ἡ ἐν τοῖς πράγμασιν ἐμφαινόμενη γενικὴ ἐννοία εἶναι ἡ ἀχρόνως καὶ αἰδίως κρατοῦσα καὶ ἰσχύουσα ἀλήθεια ὑπὲρ τὴν ἀδειάλειπτον ῥοὴν τῶν παροδικῶν φαινομένων ἐκάστων. Δὲν ἐπινοεῖται, ὥς ὑπολαμβάνουσιν οἱ αἰσθησιοκρατικοί, ὑπὸ τῆς διανοίας πρὸς περίληψιν τῶν κατ' αἴσθησιν δεδομένων καὶ γνῶσιν τοῦ κόσμου ἀλλ' ὑπάρχει καθ' ἑαυτὴν ἐν τῷ κόσμῳ ἐννοία καὶ νόμος, νοῦς καὶ λόγος. Ὑπάρχει λοιπὸν οὐχὶ δι' ἡμῶν μόνον ἀλλὰ καθ' ἑαυτὴν αἰδίδιος ἐν τῷ κόσμῳ ἡ ἐννοία καὶ ὁ λόγος· αὐτὰ τὰ πράγματα ἔχουσιν ἐν ἑαυτοῖς τὸν λόγον, «τὸ πραγματικὸν εἶναι ἔλλογον». Οὐχὶ δὲ ἀπλῶς μετέχουσιν τὰ ὄντα τοῦ λόγου, οὐχὶ μόνον ἔχουσιν ἐν ἑαυτοῖς τὴν λογικὴν ἐννοίαν ἀλλ' ἡ καθολικὴ ἐννοία εἶναι τὸ μόνον ἀληθῶς πραγματικὸν καὶ δρῶν ἐν τῷ κόσμῳ, «τὸ ἔλλογον εἶναι πραγματικόν». Γενικαὶ ἐννοιαί καὶ καθολικοὶ νόμοι δεσπόζουσι καὶ κρατοῦσι τῶν αἰσθητῶν ἐκάστων πρὸ τοῦ νὰ καταλάβωμεν καὶ μάθωμεν αὐτά. Πᾶν δέ τι εἶναι ὡς ἀληθῶς μόνον ἐνσάρκωσις ἢ ἐκφανσις τῆς αἰδίδιον κῦρος ἔχουσης καθολικῆς ἐννοίας. Ἡ κυρίως ἄρα οὐσία καὶ ἐνέργεια δὲν ἀνήκει

¹ Ὅ,τι εἶναι ἐκτὸς τῆς ἀπολύτου ὀλότητος—ἔλεγεν ὁ Schelling—ὀνομάζω μερικὸν εἶναι τῶν ὄντων. Ἡ διάκρισις ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου εἶναι αἰτία πάσης διαβαθμίσεως καὶ ἀναπτύξεως, παντὸς μερικοῦ καὶ πεπερασμένου.

² Ὁ Schelling συνεῖδεν αὐτὸς τὸ ἐλάττωμα καὶ ἐπειράθη ὕστερον ἐκ παντὸς τρόπου νὰ ἁρῇ.

εἰς τὰ παροδικὰ ἐπὶ μέρους φαινόμενα ἀλλ' εἰς τὰς αἰδίους καὶ ἀσωμάτους ἐννοίας, αἵτινες συναποτελοῦσιν ἐν συναφῇ καὶ ἀλληλουχούμενον ὅλον, αὐτὸ τὸ βασιλεῖον τῶν πλατωνικῶν ἰδεῶν, τῶν αἰωνίων αἰτίων παντὸς αἰσθητοῦ καὶ πραγματικοῦ. Τὸ κράτος τῶν ἰδεῶν, ὁ κόσμος τῶν ἐννοιῶν τῶν ἀνεξαρτήτως ἀπὸ πάσης ὑποκειμενικῆς νοήσεως ἐπέκεινα τόπου καὶ χρόνου ὑπαρχουσῶν εἶναι ἡ λογικὴ καὶ ἀναγκαία προϋπόθεσις τῶν πραγματικῶν καὶ μερικῶν ὄντων· ἐξ ἐκείνων προέρχονται καὶ δι' ἐκείνων νοοῦνται πάντα τὰ καθ' ἕκαστον καὶ αἰσθητά. Ὅτι ὁ ἰδεατὸς κόσμος ὑπάρχει βάσις τοῦ πραγματικοῦ καὶ ὅτι αἱ καθολικαὶ ἐννοιαὶ εἶναι ἡ αἰτία πάσης ὑπάρξεως, πρόκειται τῷ Ἑγέλῳ ἀδαμαντίνῃ πεποίησις. Πᾶσαι αἱ ἰδέαι συναπαρτίζουσι σύστημα, πᾶσαι αἱ ἐννοιαὶ συναποτελοῦσιν ἐνιαῖον ὅλον καὶ συγγλύνονται ἐν μιᾷ μόνῃ ἀπειρῷ ἐννοίᾳ, ἐν ἣ ὡς μέρη περιέχονται καὶ διὰ λογικοῦ δεσμοῦ πρὸς ἀλλήλας συνάπτονται. Αὕτη δὴ ἡ πάσας τὰς ἰδέας περιλαμβάνουσα ὀνομάζεται «ἀπόλυτος ἰδέα», καθ' ὅσον δὲ νοεῖται καθ' ἑαυτὴν ὡς λογικὴ ἰδέα τ.ἔ. ὡς μὴ ἐκδηλωθεῖσα εἰσέτι ἐν τοῖς πράγμασι, χρησιμεύει ὡς θεμελιώδους ἀρχῇ τῆς μεταφυσικῆς τοῦ προκειμένου φιλοσοφημάτων. Ἡ ἀπόλυτος ἰδέα εἶναι τὸ αἰδίον κράτος τῶν ἐννοιῶν, ὁ ἄπειρος κόσμος τῶν ἰδεῶν καὶ ὁ θεῖος λόγος (ἡ θεία αἰτία) πάντων τῶν ὄντων. Λέγεται δὲ ἡ ἀπόλυτος ἰδέα καὶ «ἀπόλυτος λόγος», ὅστις ὅμως δὲν πρέπει νὰ θεωρῇται ὡς ὑποκειμενικὴ ἢ πραγματικὴ τις νόησις ἀλλ' ὡς καθαρὸν σύστημα πασῶν τῶν ἐννοιῶν, πάντων τῶν προσδιορισμῶν τοῦ νοῦ. Λοιπὸν ἡ ἀπόλυτος ἰδέα ἢ ὁ ἀπόλυτος λόγος ἢ ἡ ἀπόλυτος ἀλήθεια εἶναι ἡ οὐσία τοῦ κόσμου, τὸ θεμελιώδες αἷτιον καὶ σταθερὸν περιεχόμενον πάντων τῶν φαινομένων. Ἡ οὐσιώδης αὕτη ἀρχὴ δὲν διατελεῖ ἡμῖν ἄδηλος καὶ ἀγνώριστος ἀλλὰ νοεῖται καὶ γινώσκεται. Οὐδεμίαν ὁμως ἔχομεν χρεῖαν νὰ ἀνιχνεύσωμεν αὐτὴν καὶ ἀνερευνήσωμεν ἐν τῷ κόσμῳ ὡς λανθάνουσαν αἰτίαν τῶν φαινομένων· διότι ὁ ἀπόλυτος λόγος δεσπάζει καὶ ἡμῶν καὶ εἶναι ἡ ἀληθινὴ αἰτία τῆς ἡμετέρας ὑπάρξεως. Ὅθεν ὁ ἐν ἡμῖν ἐνυπάρχων λόγος δύναται νὰ ἀντιλαμβάνηται τοῦ ἀπολύτου λόγου· «εἰ μὴ ἦτο τὸ ὅμμα ἡλιοειδὲς πῶς θὰ ἠδύνατο νὰ παρατηρῇ τὸν ἥλιον καὶ εἰμὶ ἔχομεν ἐν ἡμῖν τὸν Θεὸν πῶς θὰ ἠδυνάμεθα νὰ θελγώμεθα ὑπὸ τοῦ θεοῦ ;». Νοεῖν ἄρα καὶ εἶναι ταυτίζονται¹.

¹ Εἰς τὴν παρὰ Πλωτίνῳ ἤδη καὶ ἄλλοις παλαιότεροις φιλοσόφοις ἀπαντῶσαν ἐννοίαν, καθ' ἣν τὸ νοεῖν καὶ τὸ εἶναι ταυτίζονται, ἦγαγε τὸν Ἑγελον μάλιστα ἡ φιλοσοφία τοῦ Καντίου καὶ τοῦ Φιχτίου. Πᾶν πραγματικὸν εἶναι, λέγει, ἔλλογον καὶ μόνον τὸ ἔλλογον εἶναι πραγματικόν· τὰ ὄντα πρόκεινται ὡς

Βεβαίως ὁ ἐν ἡμῖν λόγος εἶναι *συνειδητὴ* νόησις ἀλλ' εἶναι πάντως νόησις τῶν αἰδίων ἐννοιῶν, αἵτινες ὡς «ἰδέαι» προηγήθησαν πάσης συνειδητῆς νοήσεως. Ἐν τῷ νοοῦντι προσωπικῷ πνεύματι καθίσταται συνειδητὴ ἡ ἀλήθεια, ἣτις ὑπῆρχεν ἥδη καθ' ἑαυτὴν καὶ ἴσχυεν ἀνεπιγνώτως ἐξ αἰδίου. Τὸ πνεῦμα δὲ τοῦτο δὲν προσλαμβάνει τὴν ἀλήθειαν ἀλλ' ἔχει ἐν ἑαυτῷ τὸν λόγον, ὅστις πάσας τὰς ἐννοίας περιλαμβάνει καὶ εἰς τὸ ἔξω ὄντα ἐκφαίνεται. Ἀρκεῖ μόνον νὰ στραφῶμεν πρὸς τὸν ἐν ἡμῖν αὐτοῖς ἐνυπάρχοντα ἐκ τῶν προτέρων λόγον καὶ θὰ δυνηθῶμεν οἰκοθεν νὰ ἀναπτύξωμεν τὸ σύστημα πασῶν τῶν ἐννοιῶν.

Ὁ ἐνυπάρχων ἐν ἡμῖν λόγος εἶναι ἀνεξάρτητος ἀπὸ τῆς ὑποκειμενικῆς νοήσεως καὶ ταυτίζεται πρὸς τὸν διήκοντα διὰ πάντων λόγον, διὸ καὶ δὲν περιορίζεται ἐν τοῖς φαινομένοις. Ὁ ὢν δὲ καθ' ἑαυτὸν λόγος λαμβάνει ἐν τῇ συνειδήσει ἡμῶν ἐπίγνωσιν ἑαυτοῦ, νοεῖ καὶ γινώσκει ἑαυτόν. Ἐνεῦθεν συνάγεται ὅτι δὲν εἴμεθα, ὡς ὑπολαμβάνει ὁ Κάντιος, περιορισμένοι καὶ ἐγκλεισμένοι ἐν εἰδικοῖς τύποις ἐποπτείας καὶ νοήσεως οὐδὲ σκοποῦμεν τὰ ὄντα δι' ὑποκειμενικῶν οὕτως εἰπεῖν διόπτρων. Τὸ ἐναντίον κατὰ τὸν Ἑγελον ἀληθεύει¹, ὅτι δυνάμεθα πάντα νὰ γνωρίσωμεν καὶ οὐδὲν εἶναι ἀπρόσιτον εἰς τὸν ἀνθρώπινον λόγον. Διότι ὁ ἐν ἡμῖν λόγος δὲν διαφέρει τοῦ ἀπολύτου λόγου καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὑπάρχει ὡς καθολικὴ καὶ πάντας τοὺς περιορισμοὺς ὑπερπηδῶσα γνωστικὴ τῆς ἀληθείας δύναμις², ἀπόλυτος καὶ

διάφοροι μορφαὶ καὶ ἐκφάνσεις τοῦ αὐτοῦ λόγου. Ὅθεν εἶναι δυνατόν νὰ ἀναπαράγωμεν τὰ ὄντα πάντα διὰ τῆς κατὰ λόγον γνώσεως.

¹ Ὁ Ἑγελος ἐμφορεῖται ἀκραδάντου πεποιθήσεως ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη γνῶσις εἰσδύεται εἰς τὰ μύχια τοῦ κόσμου. Ἡ πίστις, λέγει, εἰς τὴν δύναμιν τοῦ πνεύματος εἶναι ὁ πρῶτος ὅρος τῆς φιλοσοφίας· ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ τιμᾷ ἑαυτόν ὡς πλείστου ἄξιον. Ἡ δὲ λανθάνουσα τοῦ σύμπαντος φύσις οὐδεμίαν κέχτηται δύναμιν, ὥστε νὰ ἐναντιῶται πρὸς τὸ θάρρος τῆς γνώσεως· ἡ φύσις πρέπει νὰ καταστή προσιτὴ εἰς τὴν γνῶσιν καὶ νὰ ἀποκαλύψῃ τὸ βάθος αὐτῆς καὶ τὸν πλοῦτον. Ἀποκρούει ἄρα ὁ φιλόσοφος τοῦ Καντίου τὴν γνώμην, ὅτι ἡ γνῶσις περιορίζεται ἐν νόμοις τοῖς ἐξ ἡμῶν ἡρημένους φαινομένοις, ὅφ' ἂ παραμένει ἀδιάγνωστος ἡ ἀληθὴς οὐσία. Ὁ τοιοῦτος ἰσχυρισμὸς θὰ ἀνῆκε ἑαυτόν, διότι ἡ γ ν ῶ σ ι ς τῶν ὀρίων μαρτυρεῖ τὴν ὑπέρβασιν αὐτῶν.

² Εἶναι, λέγει, πλημμελὴς ἡ ἀπόπειρα τοῦ θέλοντος πρὶν ἀρξῆται τοῦ γινώσκειν νὰ ἐξεύρῃ δι' ἐλέγχου τὴν ἱκανότητα τῆς γνώσεως καὶ τὴν ἔκτασιν αὐτῆς. Τοιαύτη τις ἐπιχειρήσις εἶναι ἄτοπος καὶ παρεμφερὴς πρὸς τὴν πρόθεσιν τοῦ σχολαστικοῦ, ὅστις ἐπεθύμει πρὸ τοῦ νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸ ὕδωρ νὰ μάθῃ νὰ κολυμβᾷ. Ὅπως ἐν τῷ ὕδατι μόνον μανθάνομεν νὰ κολυμβῶμεν, οὕτω καὶ ἐν τῇ γνώσει μόνον μανθάνομεν τὴν δύναμιν αὐτῆς· δὲν ἐπιτρέπεται νὰ καθιστῶμεν πρῶτον ὑποκείμενον τῆς γνώσεως τὴν φύσιν καὶ τὰ ὄρια αὐτῆς.

θεία δύναμις λαμβάνουσα γνησίαν καὶ καθαρὰν τὴν ἀλήθειαν¹. Δυνάμεθα λοιπὸν a priori ἐξ ἡμῶν αὐτῶν νὰ ἀναπτύξωμεν τὸ σύστημα τῶν ἐννοιῶν καὶ ἀληθειῶν, ἐὰν μόνον ἐπιστήσωμεν δεόντως τὴν προσοχὴν εἰς τὸ λανθάνον περιεχόμενον τοῦ ἡμετέρου λόγου.

Ἡ αὐτογνωσία τοῦ λόγου τοῦ ἐν ἡμῖν τελεῖται οὐχὶ κατὰ τρόπον μυστικὸν ἀλλὰ κατ' αὐστηρὰν ἐπιστημονικὴν μέθοδον². Ὅποτε ὁ λόγος εἶναι σύστημα ἐννοιῶν κατ' ἐσωτερικὰς σχέσεις συναπτομένων, πρῆπει νὰ μάθωμεν τὸν νόμον τῆς λογικῆς προόδου τῶν ἐννοιῶν καὶ τότε θὰ δυνηθῶμεν μεθοδικῶς ὁρμώμενοι ἀπὸ τινος ἰδέας νὰ ἀναπτύξωμεν πάσας τὰς ἐν τῇ ἀπολύτῃ ἰδέᾳ περιεχομένας ἐννοίας. Ἐπὶ τῇ βάσει αὐστηρᾶς καὶ μεθοδικῆς προόδου ὁ ἐν ἡμῖν λόγος θὰ διακρίνῃ πάσας τὰς διηρθρωμένας καὶ τὸ κράτος τῶν ἰδεῶν συναποτελούσας ἐννοίας. Ἐν ἑαυτῷ δηλαδὴ ὁ ἀνθρώπινος λόγος θὰ ἀνεύρῃ τὰς ἀρχηγόνους καὶ αἰτίους ἐννοίας, ὧν ἐκδήλωσις εἶναι πάντα τὰ ὄντα. Οὕτω θὰ δυνηθῇ ἀρχῇθεν καὶ ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τῆς ἐμπειρίας νὰ κατασκευάσῃ τὸν κόσμον, νὰ παραγάγῃ μεθοδικῶς ἐκ τοῦ καθαροῦ λόγου τὰ φαινόμενα καὶ τὰς βαθμίδας τοῦ πραγματικοῦ κόσμου. Ἐὰν ὁ κόσμος εἶναι ἔκφανσις τῶν βαθμιαίως καὶ μεθοδικῶς ἀναπτυσσομένων ἐννοιῶν, ἔπεται ὅτι ὁ τὰς ἐννοίας περιλαμβάνων ἀνθρώπινος λόγος δύναται ἂφ' ἑαυτοῦ νὰ κατανοήσῃ τὸ σύμπαν καὶ νὰ παραγάγῃ τοὺς τύπους καὶ τοὺς νόμους τῶν φαινομένων³. Ὅπως ἡ ἀπόλυτος ἀρ-

¹ «Ὁ λέγων περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου μόνον λόγου ψεύδεται κατὰ τοῦ πνεύματος».

² Μέσον διαγνωστικὸν τῆς ἀληθείας καὶ ὄργανον τῆς φιλοσοφίας δὲν εἶναι τῷ Ἑγέλῳ οὔτε ἡ μεγαλοφυΐς ἐνόρασις ἢ ἡ νοερά ἐποπτεία ἢ δι' αἰφνιδίου ἄλματος πιστεύουσα ὅτι φθάνει εἰς τὸ τέρας τῆς γνώσεως τοῦ ἀπολύτου, καθὰ ἐδόξαζεν ὁ Schelling, οὔτε πάλιν ὁ νοῦς ὁ κατ' ἀφαίρεσιν (δι' ἀφηρημένων ἐννοιῶν) διαλογιζόμενος καὶ ἐν τῇ χώρᾳ τῶν φαινομένων περιοριζόμενος, ὡς ἐγνωμάτευεν ὁ Κάντιος. Ἡ μὲν ἐποπτεία καὶ ἐνόρασις οὔτε μέθοδος ἐπιστημονικὴ εἶναι οὔτε πέρα τοῦ μερικοῦ χωρεῖ, ὁ δὲ νοῦς ποιεῖ τὸ ἀπόλυτον ὑπερβατικὸν καὶ καταλείπει τὴν ἀληθῆ τῶν πραγμάτων οὐσίαν ἀδιάγνωστον. Ἀντὶ τούτων πρέπει νὰ τεθῇ ὁ λόγος ὡς δύναμις τῆς «συγκεκριμένης» ἐννοίας, ἥτις δὲν ἀποκρούει τὴν ἐναντίαν ἀλλὰ συνδιαλλάττεται πρὸς αὐτὴν καὶ χωρεῖ ἀπὸ τῆς θέσεως εἰς τὴν ἀντίθεσιν καὶ μετ' αὐτῆς εἰς τὴν σύνθεσιν. Ἡ συγκεκριμένη ἐννοία ζητεῖ τὸ καθόλου ἐν τοῖς καθ' ἕκαστον, τὸ ἀπειρον ἐν τοῖς πεπερασμένοις, τὸ ἀπόλυτον ἐν τῷ κόσμῳ, τὴν οὐσίαν ἐν τοῖς φαινομένοις.

³ Ὁ ἡμέτερος λόγος ὡς συνειδητὸς διαγινώσκει τὸν αἰτίον προσυνειδητὸν λόγον, ὅστις εἶναι τὸ σύστημα πασῶν τῶν ἐννοιῶν καὶ ἀποτελεῖ τὴν οὐσίαν πάντων τῶν πραγματικῶν. Διαγινώσκων λοιπὸν τὸ σύστημα τῶν ἐννοιῶν κατανοεῖ ἐκ τῶν προτέρων τὸ σύμπαν.

χή παράγει πάντα κατ' ἐσωτερικὴν ἀνάγκην καὶ ἐν ὀρισμένη τάξει, οὕτω καὶ ὁ λόγος ἡμῶν δύναται κατὰ τὴν αὐτὴν ἀνάγκην καὶ ἐν τῇ αὐτῇ τάξει νὰ ἀναπαραγάγῃ πᾶσαν τῶν ὄντων τὴν ποικιλίαν. Ὅπως δὲ ἐν τῷ ἀπολύτῳ λόγῳ οὕτω καὶ ἐν λόγῳ ἡμῶν ὑπάρχει βαθμολογικὴ διάταξις ἐννοιῶν, αἵτινες ἀχρόνως ἀναπτύσσονται βαθμὴν ἀπὸ τῆς κατωτάτης καὶ κενοτάτης μέχρι τῆς ἀνωτάτης καὶ περιοριστικωτάτης ἐννοίας. Ἡ ἀνάπτυξις αὕτη συντελεῖται κατὰ τὸν νόμον τῆς *διαλεκτικῆς* καὶ ἔχει παρορμῶσαν δύναμιν τὴν ἀντίφασιν. Ἡ ἐννοία δηλαδὴ κέκταται ζῶν καὶ κίνησιν καὶ τείνει φύσει εἰς τὴν ἐναντίαν αὐτῆς· περιέχει ἐν ἑαυτῇ τὴν ἰδίαν αὐτῆς ἄρνησιν καὶ οὕτω μεταβαίνει εἰς τὴν ἀντίθετον, ἥτις πάλιν ὡσαύτως περιέχει ἄρνησιν καὶ προάγει εἰς ἀνωτέραν τρίτην ἐννοίαν, ἐν ἣ αἱ ἀντιθέσεις ἐκείναι συνδιαλλάσσονται καὶ συνενοῦνται. Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ νέᾳ ταύτῃ ἐννοίᾳ ἀνακύπτει ἄλλη ἀντίθεσις προβιβάζουσα τὴν λογικὴν ἀνάπτυξιν, ἕως οὗ ἐν τῇ περιοριστικωτάτῃ καὶ ἀπείρῳ ἰδέᾳ φθίσῃσι πᾶσαι αἱ ἀντιθέσεις εἰς τελείαν καὶ ὀριστικὴν συνδιαλλαγὴν καὶ συνένωσιν. Διὰ τῆς τοιαύτης αὐτοκινήσεως τῶν ἐννοιῶν παρορμωμένης ὑπὸ τῆς ἀντιφάσεως ἀπαρτίζεται τὸ σύστημα τοῦ καθαροῦ λόγου καὶ συντελεῖται ἡ ἀπόλυτος ἰδέα. Θέσις καὶ ἀντίθεσις καὶ σύνθεσις (ἐνότης τῶν δύο ἀντιθέτων) ἀποτελεῖ τὸν τριαδικὸν ὄντομόν, καθ' ὃν γίνεται κατὰ πρῶτον ἡ ἀνάπτυξις ἐν τῷ λογικῷ βασιλείῳ τῶν καθαρῶν ἐννοιῶν¹. Δυνάμεθα δὲ τὴν αἰδίον τῶν ἐννοιῶν ἐκείνων αὐτοκινήσιάν τὴν ἄγουσαν εἰς τὴν ἀποτελέσειν τοῦ ὅλου κόσμου τῶν ἰδεῶν νὰ ἀναπαραστήσωμεν καὶ ἀναπαραγάγωμεν, ἐὰν μόνον ἐποπτεύσωμεν τὴν συντελουμένην ἀνάπτυξιν τῶν ἰδίων ἡμῶν ἐννοιῶν. Ἐν τῇ πορείᾳ τῶν ἡμετέρων ἐννοιῶν ἐνορῶμεν τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἐν τῷ ἀπολύτῳ λόγῳ περιλαμβανομένων ἐννοιῶν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν αὐτοῦ τοῦ πραγματικοῦ κόσμου. Διότι ὁ κόσμος ὁ τε φυσικὸς καὶ ὁ πνευματικὸς, κινεῖται καὶ ἀναπτύσσεται ὡσαύτως διὰ τῆς ἀντιφάσεως ἢ τοῦ κόσμου ἀνάπτυξις ὑπείκει εἰς τὸν νόμον τῆς τριμελοῦς διαλεκτικῆς. Μόνον δι' ἀντιθέσεων καὶ ἀντιφάσεων, διὰ θέσεως καὶ ἀντιθέσεως γίνεται ἡ πρόοδος εἰς ἀνωτέρας μορφάς· ὅσα δὲ ὑψηλότερα εἶναι αἱ βαθμίδες τόσῳ ἰσχυρότερα ἀνακύπτουσιν αἱ διαλυταὶ ἀντιφάσεις. Πᾶσαι αἱ μερικαὶ τῆς ὑπάρξεως μορφαὶ εἶναι ἀντιφάσεις διαλυόμεναι ἐν ἄλλῃ τινὶ μορφῇ καὶ σύμπαν τὸ πεπερασμένον εἶναι

¹ Ὁ Ὅ Γεγελος διεκρίβωσεν ἐπιμελῶς καὶ ἐφήρμοσεν ἐπιμόνως τὴν ὑπὸ τοῦ Φιχτίου ἐπινοηθεῖσαν καὶ ὑπὸ τοῦ Schelling ἐνιαχοῦ ἐπαναληφθεῖσαν ἀρχὴν τῆς ἀναπτύξεως, ἥτις βαίνει κατὰ τὸν τριαδικὸν ὄντομόν τῆς θέσεως καὶ ἀντιθέσεως καὶ συνθέσεως.

ἄλλους μορφῶν προσερχομένων ἐξ ἄλλων διὰ τῆς προκινούσης δυνάμεως καὶ ἀντιφάσεως¹. Καὶ αὐτὸ τὸ ἀπόλυτον ὑπείκει εἰς τὸν θεμελιώδη νόμον τῆς τριμελοῦς διαλεκτικῆς ἀναπτύξεως. Ἡ ἀπόλυτος δηλαδὴ ἰδέα κατὰ τὸν νόμον τοῦτον μεταβαίνει εἰς τὴν ἀντίθεσιν αὐτῆς, ἐξέρχεται «ἐκ τοῦ εἶναι ἐν ἑαυτῇ» (*insichsein*) εἰς τὸ «ἐτέρως εἶναι» αὐτῆς (*Andersesein*), ἐκ τῆς ἰδέας εἰς τὴν φύσιν. Ἡ δὲ φύσις πάλιν, ἐν ἣ ἡ ἔννοια εἶναι διεσπαρμένη, ὥς περιέχονσα διαλυτέαν ἀντίφασιν χωρεῖ κατὰ λογικὴν ἀνάγκην ὑπὲρ ἑαυτὴν εἰς τὸ πνεῦμα, εἰς τὴν συλλογὴν καὶ αὐτογνωσίαν τῆς ἐννοίας² τέλος διὰ τῆς ἐννοίας συντελεῖται ἐν τῷ ἀπολύτῳ πνεύματι ἡ πλήρης ἐνότης καὶ παντελής συνδιαλλαγὴ τῶν ἀντιθέσεων. Ἀλλ' ὥς παρακολουθήσωμεν ἐξ ἀρχῆς ἀκριβέστερον τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀπολύτου, Ἡ ἀσυνείδητος εἰσέτι καὶ ἀπόλυτος ἰδέα ἢ ἄλλως εἰπεῖν ὁ μὴ συνειδητὸς ἔτι ἀπόλυτος λόγος ὑπάρχει ἐνιαῖον σύστημα ἐννοιῶν, δὲν εἶναι εἰσέτι πραγματικὴ ὑπαρξις καὶ πραγματικὴ οὐσία. Ἀποτελεῖ δηλονότι τὸ κράτος τῆς αἰδίου ἀληθείας καὶ προηγεῖται ἀχρόνως πάσης ὑπάρξεως. Ἐν ἄλλοις λόγοις αἱ ἐννοιαὶ ἐκεῖναι συνιστῶσι τὰς αἰδιόους οὐσίας πάντων τῶν ὄντων καὶ ὡς τοιαῦται δὲν εἶναι αὐτὰ τὰ *πραγματικά ὄντα ἀλλ'* ἀπλῶς *τὸ δυνάμει εἶναι* πάντων τῶν πραγματικῶν. Ἡ ἰδέα ὡς τοιαύτη ὑπάρχει τὸ δυνάμει εἶναι ἢ, ὡς λέγει ὁ Ἑγελος, *τὸ ἐν ἑαυτῷ εἶναι* (*Ansichsein*), οὐχὶ *τὸ ἐνεργεῖα καὶ καθ' ἑαυτὸ εἶναι* (*Fürsichsein*). Κατὰ πρῶτον δὲ διὰ τοῦ ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ κόσμου ἐκδηλοῦται τὸ κράτος τῶν καθαρῶν ἐννοιῶν καὶ λογικῶν οὐσιῶν. Διότι ὁ αἰδιος λόγος δὲν εἶναι μόνον ἀπλὴ ἰδέα ἀλλὰ καὶ ἡ ἐν τῷ κόσμῳ ἐκδηλουμένη πραγματικότης³ τὸ ἔλλογον εἶναι πραγματικὸν ἐν τῷ κόσμῳ συντελούμενον. Πλὴν ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἡ ἰδέα προηγεῖται τοῦ κόσμου κατὰ χρόνον καὶ ὅτι ἡτό ποτε κράτος ἰδεῶν ἄνευ κόσμου. Καὶ ὁ ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ κόσμος ὑπάρχει κατὰ τὸν Ἑγελον αἰδιος, εἰ καὶ ἡ ἰδέα εἶναι ἡ λογικὴ προϋπόθεσις, τὸ αἰδιον πρότερον

¹ Ὅταν τὸ πεπερασμένον φθάσῃ εἰς τὸ ἀκρότατον σημεῖον, ἄρχεται διαλυόμενον καὶ μεταβαλλόμενον εἰς τὸ ἐναντίον. Οὕτως ἡ ἀναρχία μετίσταται εἰς δεσποτείαν, τὸ δίκαιον εἰς ἀδικον, ἡ ζωὴ εἰς θάνατον, τὸ φῶς εἰς σκότος. Ἡ ἀντίφασις ἢ, ὡς λέγει ὁ Ἑγελος, ἡ ἐν τῷ εἶναι ἄρνησις δὲν εἶναι ὀριστικὴ καὶ ἀπόλυτος ἀλλὰ μέλλει νὰ ἀρθῇ χρησιμεύουσα ἤδη ὡς ἀναγκαία διόδος εἰς ὑπερτέραν ἐνότητα, ἣτις περιέχει τὴν τε θέσιν καὶ τὴν ἄρνησιν. Ἐκάστη λοιπὸν ἀνωτέρα βαθμὶς περιλαμβάνει πάσας τὰς κατωτέρας καὶ ἡ ὅλη ἀνάπτυξις αἰεὶ μᾶλλον πλουτιζομένη καταλήγει τέλος εἰς τὸ πάντα περιλαμβάνον καὶ συνενοῦν ἀπόλυτον πνεῦμα.

τοῦ κόσμου ὡς τὸ δυνάμει εἶναι αὐτοῦ. Ὅπως ἂν ἔξη, βέβαιον θεωρεῖται ὅτι ἡ ἰδέα κρατεῖ καὶ ἐνεργεῖ ἐν τῷ κόσμῳ. Αἱ ἰδέαι ἔχουσι τὴν δύναμιν τοῦ νὰ τελειῶσιν ἑαυτὰς καὶ νὰ ἐμφανίζωνται ὡς πραγματικὰ ὄντα. Οὕτω κόσμος εἶναι ἡ ἐν τοῖς πράγμασιν ἐκδήλωσις τῶν ἰδεῶν καὶ ἐκφανσις τῆς πάσας τὰς ἐννοίας περιλαμβανούσης ἀπολύτου ἰδέας. Ἡ ἰδέα συντελεῖται, ὁ λόγος μεθίσταται εἰς ὑπαρξιν, τὸ ἔλλογον γίνεται πραγματικόν. Κατὰ προῶτον δὲ ἐκφαίνεται ἡ ἰδέα ὡς ἀπλὴ φύσις. Πᾶσαι αἱ ἐν τῇ ἀπολύτῳ ἰδέᾳ ὡς ἐνιαῖον καὶ ἀδιάσπαστον ὅλον συναπτόμεναι ἔννοιαι ἐνσαρκοῦνται εἰς τὴν πληροῦσαν τὸν χώρον ἔνυλον φύσιν. Ἀλλ' αἱ ἔννοιαι αἱ ἐν τῇ ἀπολύτῳ ἰδέᾳ ὑπάρχουσαι μόνον ὡς μέλη ἐνὸς ὅλου διασπῶνται καὶ διαχωρίζονται εἰς μυριάς φυσικῶν ὄντων μορφάς. Ἐκάστη δ' ἐν τῇ φύσει μορφῇ εἶναι ἐνσάρκωσις ἐννοίας καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἐκπρόσωπος τῆς αἰδίου ἰδέας. Ὅτι λοιπὸν ἐν τῇ καθαρᾷ ἰδέᾳ ὑπῆρχε κατ' ἀδιάσπαστον ἐνότητα, νῦν δὴ ἐν τῇ φύσει διατέμενεται εἰς παντοίας μορφάς καὶ διακρίνεται εἰς ποικίλας ἀντιθέσεις. Καὶ ὅμως ἀναφαίνεται καὶ ἐνταῦθα ἡ τῆς ἰδέας ἐνότης, διότι πάντα τὰ ὄντα ἐν θαυμαστῇ συμφωνίᾳ πρὸς ἄλληλα συνδεόμενα συναπαρτίζουν ἐν μέγα σύνολον, ὅπερ ὀνομάζεται κόσμος. Ἀλλὰ πλὴν τῆς ἐξωτερικῆς ταύτης ἐνότητος παραμένει ὡς κύριον γνώρισμα τῆς φύσεως ὁ χωρισμὸς τῶν ἐννοιῶν εἰς παντοίας μορφάς καὶ φυσικὰς ὑπάρξεις· ἡ ἐν τῇ ἀπολύτῳ ἰδέᾳ ἐνότης ἐμφανίζεται ἐν τῇ φύσει κεχωρισμένη εἰς ἀπείρους μορφάς. Ἐκάστη δὲ φυσικὴ ὑπαρξὶς ἐξαγγέλλει τινὰ ἰδέαν χωρὶς νὰ νοῇ καὶ καταλαμβάνει αὐτήν· ἡ ἔννοια εἶναι βεβυθισμένη ἐν τῷ φυσικῷ καὶ πραγματικῷ ὄντι καὶ λανθάνει ἐν αὐτῷ. Ὅθεν χαρακτηρίζεται ἡ φύσις ὡς ἀλλοτριώσις τῆς ἰδέας ἀφ' ἑαυτῆς, τὸ «ἄλλως εἶναι» τῆς ἰδέας, «ἀποστασία τῆς ἰδέας ἀφ' ἑαυτῆς». Βεβαίως ἡ φύσις διὰ τοῦ πλήθους τῶν ὄντων κατοπτρίζει τὴν λαμπηδόνα τῆς ἀπολύτου ἰδέας ἀλλὰ πάντως ὅμως ἐξαγγέλλει τὴν ἰδέαν ἀμυδρῶς καὶ ἀσθενῶς καὶ εἶναι κατὰ τοῦτο ἡ ἄρνησις ἐκείνης. Ἡ ἰδέα ἐκ τοῦ βασιλείου τοῦ λόγου εἰς τὴν φύσιν ἐξερχομένη δὲν ἐφικνεῖται τῆς ἀληθινῆς αὐτῆς τελειότητος ἀλλ' ἀλλοτριοῦται ἀφ' ἑαυτῆς, ἀποξενοῦται τῆς αἰδίου καὶ ἀρχεγόνου αὐτῆς ἐνότητος. Περιλαμβάνει δὲ ἡ φύσις ὄντα κατὰ βαθμολογικὴν σειρὰν διακρινόμενα καὶ ἐνσαρκοῦντα τὰς ἐν τῇ ἀπολύτῳ ἰδέᾳ κατὰ λογικὴν διαδοχὴν περιεχομένας ἐννοίας. Ἀρχεται ἀπὸ τοῦ τόπου καὶ χρόνου καὶ καταλήγει εἰς τὰ ἔχοντα ζωὴν. Πᾶσα δὲ ἡ ἐν τῇ φύσει βαθμολογικὴ διάταξις δὲν εἶναι ἐν χρόνῳ διαδοχὴ καὶ ἐξ ἀλλήλων ἀνάπτυξις τῶν ὄντων ἀλλὰ τῶν παντοίων βαθμίδων σύγχρονος ἀκολουθία. Ἡ κατωτέρα δηλαδὴ βαθμὶς προη-

γεῖται τῆς ἀνωτέρας οὐχὶ χρονικῶς καὶ πραγματικῶς ἀλλὰ μόνον λογικῶς καὶ ἰδεατῶς. Τὰ παροδικὰ ὄντα ἀνήκουσιν εἰς διαφόρους κατὰ βαθμὸν σειράς, αἵτινες ὑπάρχουσι πᾶσαι ἐν τῇ φύσει σύγχρονοι.

Ἐπὶ τῆς ἀνωτάτης βαθμίδος τῆς ἀναπτύξεως, ἔνθα ἴσταται ὁ ἄνθρωπος, χωρεῖ ἡ φύσις ἐπέκεινα ἑαυτῆς καὶ μεταβαίνει εἰς τὸ «ἕτερον ἑαυτῆς», τ.ἔ. εἰς τὸ πνεῦμα. Ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἐπιφαίνεται τὸ πνεῦμα, οὐ τὸ κράτος εἶναι ἡ δευτέρα καὶ ἀνωτέρα ἔκφανσις τῆς ἀπολύτου ιδέας. Καὶ τὸ πνεῦμα δὲ τοῦτο, ἡ καθόλου πνευματικὴ ζωὴ, ἐκδηλοῖ ἔργῳ τὴν ιδέαν οὐχὶ ὅπως ἡ φύσις ἀλλὰ κατὰ διάφορον τρόπον. Τὰ μὲν φυσικὰ ὄντα ἐκφράζουσιν ἔννοιάν τινα χωρὶς νὰ νοῶσι καὶ καταλαμβάνωσιν αὐτήν ὁ δὲ ἄνθρωπος νοεῖ ἑαυτὸν καὶ διὰ τῆς αὐτοσυνειδησίας καταλαμβάνει ἑαυτόν, αὐτὸς ὢν ὑποκείμενον ἅμα καὶ ἀντικείμενον. Τὸ πνεῦμα ἄρα εἶναι ἡ ἐνσαρκωθεῖσα καὶ ἑαυτὴν νοοῦσα ἔννοια ἢ, ἄλλως εἰπεῖν, εἶναι ἡ ἔννοια, ἥτις εἰς τὰ φυσικὰ καὶ ἔνυλα ὄντα, βυθισθεῖσα ἐπανέρχεται εἰς ἑαυτήν. Ἐν μὲν τῇ φύσει πᾶσαι αἱ ἐπὶ μέρους ἔννοιαι τῆς ἀπολύτου ιδέας διαχωρίζονται καὶ διακρίνονται εἰς διάφορα καὶ μυρία ἐν χρόνῳ ὄντα, ἐν δὲ τῷ πνεύματι συλλέγονται καὶ συνάπτονται εἰς νέαν ἐνότητα. Πᾶσαι τῶν φυσικῶν ὄντων αἱ διακρίσεις αἴρονται κατὰ μικρὸν καὶ ὑπερνικῶνται ἐν τῇ ἱστορικῇ τῆς ζωῆς τοῦ πνεύματος ἀναπτύξει. Ἐν τῷ πνευματικῷ λοιπὸν τῆς ἀνθρωπότητος βίῳ πᾶσαι αἱ κατὰ μέρος ἔννοιαι τῆς ἀπείρου ιδέας αἱ εἰς τὴν φύσιν ἐξεληθῶσι καὶ διακριθεῖσαι συλλέγονται εἰς ἑαυτὰς καὶ ἐπιστρέφουσιν εἰς τὴν ἀρχέγονον αὐτῶν ἐνότητα. Ἄλλ' ἐνῷ ἡ ἐνότης τῶν ἔννοιῶν εἶναι ἐν τῇ ἀπολύτῳ ιδέᾳ ἀνεπίγνωστος καθίσταται τοῦναντίον συνειδητὴ καὶ γνωστὴ ὑπὸ τοῦ πνεύματος. Πνεῦμα εἶναι ἡ καταστάσα ἑαυτῇ συνειδητὴ ἔννοια. Οὕτως αἱ ἔννοιαι ἐκτὸς ἑαυτῶν γινόμεναι καὶ εἰς τὴν φύσιν ἐκδηλωθεῖσαι ἐπιστρέφουσιν εἰς ἑαυτὰς ἐν τῷ πνεύματι. Ἀλλὰ τοῦτο συντελεῖται μόνον κατὰ μικρὸν καὶ ἐν μακρῷ ἀναπτύξεως σταδίῳ. Τὸ ἐπιφαινόμενον πνεῦμα, κατ' ἀρχὰς βεβυθισμένον καὶ ἐστραμμένον εἰς τὰ φυσικὰ ὄντα, ὀφείλει διὰ σκληροῦ ἀγῶνος νὰ ὑπερνικήσῃ τὴν πρὸς τὰ πρόσγεια καὶ πεπερασμένα ὁρπὴν καὶ νὰ ἀνυψωθῇ εἰς τὸ καθολικὸν καὶ ἄπειρον τῆς ἐνδομύχου αὐτοῦ οὐσίας. Διότι τὸ πεπερασμένον πνεῦμα εἶναι κατὰ βάθος ἄπειρος καὶ περιεκτικὴ πάντων ἔλλογος δύναμις καὶ ὁρμῶν πρὸς τελείωσιν δὲν ἡσυχάζει ἕως οὗ φθάσῃ εἰς τὴν ἐνδοτάτην καὶ ἄπειρον αὐτοῦ οὐσίαν. Ὁ πνευματικὸς τῆς ἀνθρωπότητος βίος ἀνυψοῦται ἀεὶ ἐν τῇ ἱστορικῇ ἀνελίξει ἀπὸ τῆς βαθμίδος τοῦ πεπερασμένου εἰς τὴν τοῦ ἀπείρου. Κατὰ μικρὸν δὲ γίνεται συνειδητὴ ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ πνεύματι ἡ

ἀπόλυτος ιδέα καὶ τότε τὸ νοοῦν ἐν ἡμῖν εἶναι ὁ ἀπόλυτος λόγος. Οὕτως ἡ ἄπειρος ἔννοια ἢ ὁ ἀπόλυτος λόγος ἐξικνεῖται εἰς ἑαυτόν, ἔρχεται εἰς αὐτογνωσίαν· κατὰ τοιοῦτον τρόπον ἐκφαίνεται αὐτὸ τὸ Ἀπόλυτον πνεῦμα καὶ ἔχει ἐνδιαίτημα τοῦ ἀνθρώπου τὸ πνεῦμα. Τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα εἶναι ὁ ἄπειρος λόγος συνειδὼς καὶ νοῶν ὡς ὑποκείμενον, εἶναι ἡ ἀπόλυτος ιδέα ἡ φθάσασα εἰς τὴν ἰδίαν αὐτῆς κατανόησιν, ἡ ἄπειρος νόησις ἡ οὐσα αὐτὴ ὑποκείμενον ἅμα καὶ ἀντικείμενον, ὁ αἰδιος τοῦ κόσμου λόγος κατανοῶν ἑαυτόν μεθ' ὅλου τοῦ λογικοῦ αὐτοῦ πλουσίου περιεχομένου. Λοιπὸν τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα ἐκφαίνεται καὶ ἔρχεται εἰς ἐνέργειαν· τὸ μὲν διὰ τῆς φύσεως τὸ δὲ διὰ τῆς ζωῆς τοῦ πεπερασμένου πνεύματος. Διὰ πάσης τῆς λειτουργίας τοῦ πεπερασμένου κόσμου περαίνεται ὁ κύκλος τῆς ἀπολύτου ιδέας καὶ συγκλείεται ἐν τῷ ἀπολύτῳ πνεύματι. Τοῦτο δὴ εἶναι καθ' Ἐγελον ὁ Θεός, ὅστις ἐν τῇ ἐκφάνσει καὶ ἐνεργείᾳ αὐτοῦ ἡρτῆται ἐκ τοῦ κόσμου, τῆς φύσεως δηλονότι καὶ τοῦ πεπερασμένου πνεύματος. Θεὸς δὲν εἶναι εἰσέτι ἡ ἀρχέγονος καὶ ἀπόλυτος ιδέα ἀλλ' ὁ συνειδὼς ἑαυτόν λόγος τοῦ κόσμου· Θεὸς εἶναι τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα. Ὅποτε ὁ Θεὸς εἶναι ὄντως ἀπόλυτον πνεῦμα, εἶναι Θεὸς μόνον καθ' ὅσον ἡ ἀπόλυτος ιδέα ἐξερχομένη τοῦ ἀρχῆθεν ἀπλῶς λογικοῦ καὶ ἀσυνειδήτου «εἶναι αὐτῆς φθάνει ἐν τῷ νοοῦντι πνεύματι τοῦ ἀνθρώπου εἰς τελείαν αὐτοσυνειδησίαν καὶ καθίσταται ὑποκείμενον ἅμα καὶ ἀντικείμενον τῆς ἑαυτῆς νοήσεως. Ὁ Θεὸς ὑπάρχει μόνον καθ' ὅσον γινώσκει ἑαυτόν, ἡ δὲ αὐτογνωσία τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ αὐτοσυνειδησία αὐτοῦ γινομένη ἐν τοῖς ἀνθρώποις. Ἡ παρὰ τῶν ἀνθρώπων δηλαδὴ γνῶσις τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ γνῶσις, ἣν ὁ Θεὸς ἔχει αὐτὸς ἑαυτοῦ. Ὑπάρχει λοιπὸν ὁ Θεὸς ὡς πνεῦμα ἐν πᾶσι τοῖς πνεύμασι· νοεῖ ἑαυτὸν μόνον διὰ τῶν νοούντων πνευμάτων καὶ κατ' ἀκολουθίαν δι' ὅλου τοῦ κόσμου, οὕτω δὲ μόνον εἶναι Θεός.

Κατὰ τὴν θεωρίαν καὶ ἀντίληψιν τῆς τοῦ κόσμου ἀναπτύξεως τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα ἐμφανίζεται, καθὰ ἐν τοῖς πρόσοθεν ὑπεδείχθη, ὡς τὸ τελευταῖον καὶ ἕξ ἄλλων ἡρτημένων ἐπ' ἀληθείας δ' ὅμως εἶναι κατὰ τὸν Ἐγελον συγχρόνως τὸ πρῶτον καὶ τὸ πάντων κανονιστικόν· εἶναι τὸ πρῶτον καὶ τελευταῖον, τὸ αἷτιον καὶ ὁ σκοπὸς πάντων τῶν ὄντων. Ἐλέγχθη μὲν ὅτι ἡ καθαρῶς λογικὴ ιδέα ἔρχεται πρῶτον εἰς τὸν πραγματικὸν κόσμον καὶ διὰ τῆς φύσεως τοῦ πεπερασμένου πνεύματος φθάνει τέλος κατὰ τὸν ὑπέρτατον πνευματικὸν τῆς ἀνθρωπότητος βίον εἰς τὸ νοοῦν ἑαυτὸ ἀπόλυτον πνεῦμα. Ἀλλ' ἐμφαντικῶς ἐδηλώθη ὅτι ἡ ιδέα δὲν πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς προηγουμένη καὶ προτέρα κατὰ τὴν ἔννοιαν τοῦ χρόνου. Τοῦναντίον δὲ πρέπει ἡ σχέσις νὰ ἀντιστραφῇ κατὰ τὴν

μεταφυσικὴν τάξιν θεωρουμένη· τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα ἢ ἡ ἑαυτὴν γινώσκουσα ἄπειρος ἰδέα εἶναι τὸ πρῶτον καὶ δὴ καὶ τὸ μόνον ὄν. Ἡ ὅλη δηλαδὴ τοῦ ἀπολύτου πνεύματος ἀνάπτυξις, ἣν ἐθεωρήσαμεν ἀρχομένην ἀπὸ τῆς ἰδέας, εἶναι κατ' ἀλήθειαν ἡ ἄχρονος καὶ ἐξ αἰδίου συντελεσμένη ἐκδήλωσις τοῦ ἀπολύτου πνεύματος. Ἐν μὲν τῇ κατὰ χρόνον ὑπάρξει ἡ ζωὴ τοῦ ἀπολύτου πνεύματος ἐρείδεται ἐπὶ τῆς φύσεως καὶ θεμελιοῖ αὐτὴν ἐπὶ τῆς λογικῆς ἰδέας· κατὰ δὲ τὴν μεταφυσικὴν καὶ ἄχρονον ἀλήθειαν τὸ αἰδίου πνεῦμα εἶναι τὸ πρῶτον καὶ ἔχει συντελέσει τὴν ἐκ τῆς ἀπλῆς ἰδέας ἀνάπτυξιν αὐτοῦ αἰδίως· ὥστε τὸ πνεῦμα εἶναι κατ' ἀλήθειαν πρότερον τῆς φύσεως. Τὸ Ἀπόλυτον ἢ ὁ Θεὸς εἶναι τὸ μόνον ὄν, ἡ ἀληθὴς ἐνότης, ἡ ἀπόλυτος ἰδέα ἢ ὁ ἀπόλυτος λόγος ὁ ἐκδηλούμενος ὡς κόσμος καὶ συνειδῶς ἑαυτὸν ὡς πνεῦμα. Διακρίνεται δηλαδὴ τὸ Ἀπόλυτον ἐν ἑαυτῷ ὡς φύσις καὶ πνεῦμα, ἐξέρχεται ἐκ τῆς ἐνότητος εἰς τὰς ἀντιθέσεις ταύτας καὶ ἅμα ἐπιστρέφει ἐξ αὐτῶν εἰς τὴν αἰδίου ἄρρηκτον ἐνότητα· εἶναι ἡ αἰωνία συνδιαλλαγὴ τῶν ἀντιθέσεως τῆς φύσεως καὶ τοῦ πνεύματος. Τὸ Ἀπόλυτον ἀλλοτριοῦται ἀφ' ἑαυτοῦ ὡς φύσις καὶ ἐκ τούτου τοῦ «ἐτέρως εἶναι» αὐτοῦ ἀνυψοῦται εἰς πνεῦμα, ἵνα ἐπιστρέψῃ εἰς ἑαυτὸ ὡς συνειδῶς ἑαυτὸν λόγος. Ἡ ἔξοδος τοῦ θεοῦ εἰς τὸν κόσμον καὶ ἡ ἀνύψωσις πάλιν τοῦ κόσμου εἰς τὸν θεὸν ἀποτελεῖ τὴν ζωὴν τοῦ Ἀπολύτου, ἡ δὲ λειτουργία οὕτη εἶναι συντελεσμένη ἀχρόνως καὶ αἰδίως. Καὶ προηγεῖται μὲν κατὰ τὴν ἐν χρόνῳ ὕπαρξιν ἡ φύσις τοῦ πνεύματος ἀλλὰ κατ' ἀλήθειαν τὸ ἄπειρον καὶ αἰδίως τέλειον πνεῦμα ὡς παφλάζων ροὺς τῆς ζωῆς ἐκχύνεται εἰς τὴν φύσιν καὶ διαρρέων τὸ πεπερασμένον πνεῦμα ἐκβάλλει αὐτὸς εἰς τὴν ἑαυτοῦ πηγὴν. Ὁ Θεὸς εἶναι θεὸς ὡς διερχόμενος διὰ τῶν ἀντιθέσεων τοῦ κόσμου καὶ ἐπιστρέφων εἰς ἑαυτὸν ἀχρόνως καὶ αἰδίως. Ἄνευ κόσμου δὲν θὰ ἦτο θεὸς πᾶσα δ' ἐν τῷ κόσμῳ γένεσις εἶναι ἡ ἐνεργὸς ἀνάπτυξις αὐτοῦ τοῦ θεοῦ. Οὗτος δὲ εἰσχωρεῖ μὲν εἰς τὴν ἄκραν αὐτοῦ ἀντίθεσιν, εἰς τὰ βῆθη τοῦ πεπερασμένου καὶ τὰ ἐνδότατα τοῦ ἀτελοῦς ἀλλ' αἰδίως ὑπερνικᾷ αὐτὰ καὶ θριαμβεῖ εἰς τὸ ἄπειρον. Τοιοῦτοτρόπως ὁ θεὸς ὡς τὸ Ἀπόλυτον ὑπάρχει ὄντως τὸ μόνον ὄν, ὅπερ προβαίνει ὡς κόσμος καὶ ἐπιστρέφει ὡς πνεῦμα. Θεὸς καὶ κόσμος εἶναι ἀδιάσπαστα καὶ ἀχώριστα.

Ἐκ τῶν εἰρημένων καθίσταται εὐδηλὸς ἡ καθ' Ἑγελον ἐννοία τῆς φιλοσοφίας καὶ ἡ διάθρωσις αὐτῆς. Ἡ φιλοσοφία εἶναι μεταφυσικὴ, ἐπιστήμη τοῦ Ἀπολύτου καὶ τῆς ἐν τῷ κόσμῳ ἐκδηλώσεως αὐτοῦ, εἶναι θεωρία τῶν ὄντων καθ' ἑαυτὰ καὶ οὐχὶ ἀπλῶς τῶν

φαινομένων. Τὸ Ἀπόλυτον δὲ εἶναι οὐχὶ ἡρεμοῦσα οὐσία ἀλλὰ τι ζῶν, ὅπερ διατέμενεται καὶ διακρίνεται εἰς ἀντιθέσεις καὶ ἐκ τούτων ἐπιστρέφει εἰς τὴν ταυτότητα, εἶναι *ὑποκείμενον* διὰ τῶν ἀντιθέσεων ἀναπτυσσόμενον. Τὸ Ἀπόλυτον ὑπάρχει λειτουργία καὶ ἐνέργεια, ἣν ἐκφραίνουνσι πάντα τὰ πραγματικὰ ὄντα. Ὡς ἐπιστήμη δὲ τῆς ἀπολύτου ταύτης ἐνεργείας εἶναι ἡ φιλοσοφία κίνησις ἐννοιῶν ἢ διαλεκτικῇ ἀνάπτυξις, σύστημα ἐννοιῶν, ὧν ἑκάστη μεταβαίνει εἰς τὴν ἐπομένην μέχρι οὗ πᾶσαι συμπεριληφθῶσιν εἰς τὴν περιεκτικωτάτην ἐννοιαν τοῦ ἀπολύτου ὄντος, τῆς ἀπολύτου ταυτότητος τοῦ ἰδεατοῦ καὶ τοῦ πραγματικοῦ, τ. ἔ. τοῦ ἀπολύτου πνεύματος. Ὑποκείμενον μὲν τῇ φιλοσοφίᾳ εἶναι αἱ ἰδέαι τῶν ὄντων ἔργον δὲ ἡ παρακολούθησις τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἰδέας ἐν τῇ φύσει καὶ τῇ ἱστορίᾳ, ἡ κατανόησις τῆς ἐννοίας καὶ σημασίας τῶν φαινομένων καὶ ἡ ἐξήγησις τῆς θέσεως, ἣν ταῦτα ἔχουσιν ἐν τῷ κόσμῳ καὶ ἐν τῷ συστήματι τῆς ἐπιστήμης. Ἐπειδὴ δὲ τὸ Ἀπόλυτον, ὁ ἀναπτυσσόμενος ἀπόλυτος λόγος, διέρχεται ἐν τῇ ἰδίᾳ ἀναπτύξει τρεῖς βαθμούς, τὰ τε ἀφηρημένα τῆς νοήσεως στοιχεῖα καὶ τὴν φύσιν καὶ τὸ πνεῦμα, κατὰ τὸ τριμερὲς σχῆμα, (θέσις, ἀντίθεσις, σύνθεσις), διὰ τοῦτο καὶ ἡ εἰς τὸ Ἀπόλυτον ἀναφερομένη φιλοσοφία διαιρεῖται εἰς τρία κύρια μέρη· α) *τὴν Λογικὴν*, θεωροῦσαν τὸν λόγον ἐν ἑαυτῷ (Ansichsein), β) *φιλοσοφίαν τῆς φύσεως*, σκοποῦσαν τὸν λόγον ἐν τῷ «ἐτέρω» εἶναι» (Anderssein) ἢ «ἐκτός ἑαυτοῦ εἶναι» (Aussersichsein) καὶ γ) *τὴν φιλοσοφίαν τοῦ πνεύματος*, ἣτις ἐξετάζει τὸν λόγον ἐπιστρέφοντα εἰς ἑαυτὸν καὶ ὄντα καθ' ἑαυτὸν (Fürsichsein).

Ἐπισκοποῦντες τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἐγγέλου παρατηροῦμεν ὅτι οὗτος ἀπέκρουσε τὴν γενομένην σπουδὴν, ὅπως ἐκ τοῦ «μηδενὸς» τῆς ἀπολύτου ἀδιαφορίας παραχθῇ ἡ ἄφθονος καὶ ζωσα τοῦ κόσμου ποιηκίλια, καὶ προουθυμῇ ἵνα τὴν κενὴν οὐσίαν ἀνυψώσῃ εἰς διακριμένον *ὑποκείμενον*, εἰς *πνεῦμα*. Τὸ τοιοῦτο δὲν δύναται νὰ γνωσθῇ διὰ νοεράς ἐποπτείας, ὅπως εἶχε διδάξει ὁ Fichte καὶ ὁ Schelling περὶ τοῦ ἐγὼ καὶ τοῦ ἀπολύτου, ἀλλὰ μόνον διὰ τῆς ἐννοίας. Τὸ ἀπόλυτον δὲν εἶναι ἄμοιρον ὠρισμένων ἰδιοτήτων ἀλλὰ τοῦναντίον ἔχει διαφορὰς ἢ ἀκριβέστερον εἰπεῖν διακρίνεται ἐν ἑαυτῷ· εἶναι τὸ ὄντως ὄν, τὸ πραγματικόν, οὐχὶ τὸ μερικόν ὡς τοιοῦτο ἀλλὰ μόνον τὸ καθολικόν. Τὸ καθολικὸν δὲ δὲν εἶναι ψιλὸν δημιουργήμα τοῦ ἡμετέρου νοῦ, ἀλλ' ὄν ἀντικειμενικόν, οὗ ἐμφάνεια ὑπάρχουσι τὰ καθ' ἕκαστον πράγματα. Πρὸς δ' ἔτι δὲν εἶναι στεροδὸν καὶ ἀκίνητον εἶναι ἀλλὰ

θέτει ἐν ἑαυτῷ διακρίσεις καὶ εἶναι πραγματικὸν μόνον ἐν ταῖς διαιρέσεσιν. Ἀπονέμεται ἄρα τῷ Ἀπολύτῳ ἐνέργεια, δι' ἧς θέτει ἐν ἑαυτῷ τὰς διαφοράς, χωρὶς νὰ ἀποβάλλῃ τὴν ἑαυτοῦ καθολικότητα. Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἐνέργεια εἶναι ἡ νόησις, τὸ νοεῖν. Τὸ νοεῖν δ' ὅμως δὲν εἶναι νοητικὴ δύναμις ἀνήκουσα εἰς τὸ εἶναι ἀλλὰ τὸ εἶναι, τὸ καθολικόν, ὑπάρχει αὐτὸ τὸ νοεῖν· τὸ νοεῖν καὶ τὸ εἶναι ταυτίζονται. Ὅποτε δηλαδὴ τὸ καθολικὸν μόνον ὑπάρχει τὸ ἀληθές καὶ πραγματικὸν εἶναι ἐκεῖνο δὲ πάλιν εἶναι πραγματικὸν μόνον ὡς νοεῖν καὶ ἐν τῷ νοεῖν, ἔπεται ὅτι νοεῖν καὶ εἶναι τυγχάνουσι τὸ αὐτό. Τὴν τοιαύτην ταυτότητα δὲν συλλαμβάνει ἡ διάνοια, ὡς ἐμμένουσα ἐν τῇ ἀντιθέσει ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, ἀλλ' ὁ λόγος, ὅστις χωρῶν πέρα τῆς ἀντιθέσεως καὶ ὑπερβάλλων αὐτὴν φθάνει εἰς τὴν συνείδησιν τῆς ταυτότητος τῶν ἀντιθέτων μελῶν.

Λοιπὸν τὸ καθολικὸν ὡς τοιοῦτο δύναται νὰ νοηθῇ μόνον ὡς ἔννοια, ἡ δὲ ἔννοια εἶναι ἡ οὐσιώδης μορφή, καθ' ἣν φανεροῦται ἡ νόησις. Οὕτω τὸ καθολικόν, ἡ ταυτότης τοῦ νοεῖν καὶ τοῦ εἶναι, ὑπάρχει πραγματικὸν ἐν τῇ ἐννοίᾳ καὶ ὡς ἔννοια. Ἡ λογικὴ ἔννοια, ἡ ζῶσα λογικὴ ἰδέα, εἶναι τὸ ὄντως ὄν, ἡ ἀρχὴ τοῦ κόσμου, τουτέστιν ἡ καθολικὴ οὐσία ἣτις ὑπόκειται βάσις πάντων τῶν φαινομένων· εἶναι ἡ ἐνδοτάτη πάντων οὐσία, οἷονεὶ τὸ γενικὸν τοῦ κόσμου αἷμα. Ὁ κόσμος, φύσις καὶ πνεῦμα, εἶναι ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἰδέας καὶ δὴ λογικὴ ἀνάπτυξις. Ὅθεν ἕκαστον ἔχει πραγματικότητα διὰ τῆς ἑαυτοῦ ἐννοίας· καθ' ὅσον δὲ διαφέρει τῆς ἐννοίας, κατὰ τοσοῦτο παύεται νὰ εἶναι πραγματικὸν καὶ γίνεται μηδαμινόν. Τοιαύτην σημασίαν ἔχει ἡ τοῦ φιλοσόφου ἀπόφανσις «τὸ λογικὸν εἶναι πραγματικὸν καὶ τὸ πραγματικὸν λογικόν». Τὸ «ὄν» ἄρα, «τὸ πραγματικόν», ἦτοι τὸ περιεχόμενον καὶ ἀντικείμενον τῆς ἀπολύτου νοήσεως (τοῦ Λόγου) πρέπει νὰ διακρίνηται ἀπὸ τοῦ «τευχίου» καὶ καθόλου εἰπεῖν ἀπὸ τοῦ ἀμέσως ὑπάρχοντος. Οὐχὶ τὰ ἀμέσως ὑπάρχοντα ὄντα ἀλλὰ τὸ «πραῶμα», ἦτοι ἡ ἔννοια τῶν ὄντων εἶναι περιεχόμενον καὶ ἀντικείμενον τῆς νοήσεως. Ἡ ἔννοια (ἡ οὐσία) ὡς τὸ καθολικὸν πρόκειται ὡς «ἄμετρος ἐπιτομή» (unermessliche Abbeviatur) ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ ἐν οἷς ἐποπτεύεται μερικῶς ὄντα. Ὑπάρχουσα δὲ ὡς περιεχόμενον τῆς νοήσεως δὲν εἶναι μόνον ὑποκείμενον ἀλλὰ καὶ καθ' ἑαυτὸ ὄν ἀντικείμενον· εἶναι ὁ λόγος τῶν ὑπαρχόντων, ἡ «ἀλήθεια» τῶν ὄντων. Ἰνα μάθωμεν τὰ ὄντα κατὰ τὴν μεγάλην αὐτῶν ποικιλίαν, πρέπει νὰ καταστήσωμεν βάσιν τὴν λογικὴν ἔννοιαν καὶ ἀπὸ ταύτης νὰ ὁρμηθῶμεν.

Ἡ λογικὴ ἔννοια διαρθροῖ καὶ διακρίνει ἑαυτὴν εἰς ποικιλίαν, παρ-

ορμητική δὲ τῆς οἰκείας διορθώσεως ἀρχὴ εἶναι ἡ ἀντίφασις. Ἡ ἔννοια δηλαδὴ εἶναι ἀτελής καὶ ἀποτελεῖ μόνον μερικὴν τῆς ἀληθείας ἔκφρασιν· πρὸς συμπλήρωσιν ἑαυτῆς ἀπαιτεῖ ἐτέραν ἔννοιαν, μεθίσταται εἰς τὴν ἐναντίαν. Αὗται δὲ αἱ πρὸς ἀλλήλας ἀντικείμεναι ἔννοιαι διαλλάσσονται καὶ συνεννοῦνται ἐν τρίτῃ τινὶ ὑπερτέρᾳ καὶ πλουσιωτέρᾳ ἔννοιά, ἐν ἣ ἔμπεριέχονται ὥς ροπαὶ καὶ σημεία· ἀμφοτέραι ἀναιροῦνται καὶ ἅμα διατηροῦνται ἐν τῇ τρίτῃ ἔννοιά. Ἄλλο καὶ ἡ νέα πάλιν ἔννοια εἶναι ἀτελής καὶ περιέχει ὡσαύτως ἀντίφασιν, ὅφ' ἧς ἐλαύνεται καὶ κινεῖται εἰς ὑπερτέραν ἔννοιαν προσεγγίζουσαν μᾶλλον πρὸς τὴν ἀλήθειαν ἀλλὰ μὴ φθάνουσαν εἰσέτι εἰς αὐτήν. Τοιοῦτοτρόπως ἐκάστη ἐπομένη εἶναι μᾶλλον περιεκτικὴ καὶ πλουσιωτέρα τῶν προηγουμένων ἔννοιων· ἡ ἀνωτέρα βαθμὶς εἶναι ἡ ἀλήθεια τῶν κατωτέρων, τέλος δὲ ἡ ἀκροτάτη καὶ πλουσιωτάτη ἔννοια, ἡ ἀπόλυτος ἰδέα, ἔμπεριέχει ἀπάσας καὶ συνιστᾷ τὴν ὅλην ἀλήθειαν.

Ἡ τοιαύτη τῶν ἔννοιων κίνησις εἶναι ὁμόλογος καὶ ἀντίστοιχος πρὸς τὴν ζῶσαν πραγματικότητα, ἣν ἡ φιλοσοφία σκοπεῖ νὰ κατανοήσῃ. Ἡ πρόοδος δηλαδὴ τοῦ θεωρητικοῦ νοῦ δὲν εἶναι αὐθαίρετος λογικὴ παιδιὰ τοῦ νοοῦντος ὑποκειμένου ἀλλὰ σύμμετρος καὶ ἀντίστοιχος ἐκδήλωσις τῆς κινήσεως αὐτῶν τῶν πραγμάτων. Ὅποτε ὁ κόσμος καὶ ὁ λόγος αὐτοῦ εἶναι ἀνάπτυξις, ἔπεται ὅτι μόνον δι' ἀναπτύξεως τῶν ἔννοιων δύναται νὰ γνωσθῇ. Ὁ νόμος ὁ τὸν κόσμον διέπων εἶναι ἡ πρόοδος ἀπὸ τῆς θέσεως εἰς τὴν ἀντίθεσιν καὶ ἡ μετάβασις ἀπὸ ταύτης εἰς τὴν σύνθεσιν.

Οὕτω τὸ Ἀπόλυτον εἶναι ζωή, αἰδῖος ζωή, καὶ ἀκριβέστερον εἰπεῖν πνευματικὴ ζωή, ἧς τέλος ὑπάρχει ἡ πραγματώσις τῆς ἰδεατῆς ἀλληλουχίας. Ἐκάστη πεπερασμένη βαθμὶς ἐν τῇ ἀτελείᾳ ἐνεργείᾳ εἶναι ἀπλῶς σημεῖον, ὅπερ ἔχει σπουδαιότητα καὶ ἀξίαν μόνον ἐν τῇ συνόλῃ ζωῇ καὶ δύναται νὰ νοηθῇ μόνον ἐκ τῆς ἐν αὐτῇ δεσποζούσης ἰδέας. Ἔργον δὲ τῆς φιλοσοφίας πρόκειται τὸ νὰ παρακολουθήσῃ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἰδέας ἐν τε τῇ φύσει καὶ τῇ ἱστορίᾳ, νὰ ἀποκαλύψῃ τὴν ἰδεατὴν βάσιν πάντων τῶν φαινομένων καὶ νὰ κατανοήσῃ τὴν βαθμιαίαν τῆς γενέσεως πρόοδον ἐν τῇ ἐλλόγῳ αὐτῆς οὐσίᾳ καὶ τῇ ἀναγκαίᾳ ἀκολουθίᾳ. Δύναται δὲ νὰ ἐπιτύχῃ τοῦ σκοποῦ, διότι ὑποκείμενον αὐτῆς εἶναι ἡ ἰδέα, ἣτις μόνη ἀποτελεῖ τῆς γνώσεως τὸ ὑποκείμενον· ὁφείλει δ' ὁμῶς πρὸς τοῦτο νὰ ὑπερνικήσῃ τὴν διάνοιαν τὴν περιοριζομένην ἐν ταῖς κεναῖς καὶ ἀφηρημέναις ἔννοιας καὶ νὰ χρησιμοποιήσῃ ὥς ὄργανον τὸν λόγον μετὰ τῶν συγκεκριμένων ἔννοιων.

Κατὰ τὰ εἰρημένα τὰ ὄντα πάντα εἶναι πραγμάτων τῶν τοῦ Λόγου·

πάντα ἐν τῷ κόσμῳ εἶναι γένεσις, πορεία ἀναπτύξεως, δι' ἧς φθάνουσιν εἰς ἀληθινὴν ὑπαρξιν. Ἐκαστον τίθεται εἰς τὸν ροῦν τῆς γενέσεως καὶ μόνον ὥς γιγνόμενον δύναται νὰ ἐπιτύχῃ τοῦ οἰκείου σκοποῦ, νὰ ἀναπτύξῃ τὸ ἑαυτοῦ περιεχόμενον. Ὅσα ἐμπεριέχονται ποικίλα στοιχεῖα πρέπει νὰ προβῶσι καὶ καταστῶσιν αὐτοτελῇ· ὅσαι ἐνυπάρχουσι τῆς ἀναπτύξεως βαθμίδες πρέπει νὰ διανυθῶσι ζωηρῶς. Ἡ δὲ δι' ἀντιφάσεων καὶ ἀτελειῶν πορεία εἶναι ὁ νόμος τῆς ἀναπτύξεως· ἄνευ ἀντιθέσεων οὐδεμία πρόοδος. Τὸ πραγματικὸν εἶναι μόνον λογικὸν καὶ τὸ λογικὸν εἶναι μόνον πραγματικὸν ὡς πρόοδος, καθ' ἣν ὁ Λόγος θέτει τὸ ἐναντίον αὐτοῦ, ἵνα διὰ τῆς ὑπερνικήσεως τῆς τεθείσης ἀντιθέσεως ἀνυψωθῇ κατὰ μικρὸν εἰς αἰὲ ἀνωτέρας μορφὰς τῆς πραγματικότητος καὶ ἐπὶ τέλους φθάσῃ εἰς τὴν ἀκροτάτην βαθμίδα, ἔνθα ὡς ἀπόλυτος ταυτότης τῶν ἀντιθέσεων κατανοεῖ ἑαυτὸν ὡς συνειδησιν καὶ τοιοῦτοτρόπως τελειοῦται. Ἡ τοιαύτη πρόοδος χαρακτηρίζεται ὡς *διαλεκτική*, ἡ δὲ ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου γινομένη παρακολούθησις τῆς ἀναπτύξεως τῆς συντελουμένης διὰ τῶν ἐν ἐκάστη ἐννοίᾳ περιεχομένων ἀντιφάσεων καὶ τῆς ἄρσεως αὐτῶν ἐν ἀνωτέρα τρίτῃ ἀποτελεῖ τὴν *διαλεκτικὴν μέθοδον*¹. Τὴν μέθοδον ταύτην ἐφήρμοσεν εὐρύτατα ὁ Ἑγελος συμπληρώσας τὸ ἔργον τῶν ὁμοχρόνων φιλοσόφων, τοῦ Fichte καὶ τοῦ Schelling ὧν ἐκεῖνος μὲν ἐν τῇ «Ἐπιστημολογία» διέκρινε τρεῖς ἀρχὰς ἢ ἀξιώματα ὡς θέσιν καὶ ἀντίθεσιν καὶ σύνθεσιν², οὗτος δὲ ἐν τῇ «μεθόδῳ τῆς ἀκαδημεικῆς σπουδῆς» ἀνεκαίνισε «τὴν σύμπτωσιν τῶν ἀντιθέτων» (*coincidentia oppositorum*) τοῦ Ἰορδάνου Βρούνου καὶ ἑταύτισε τὰς ἀντιθέσεις τοῦ πνεύματος καὶ τῆς φύσεως ἐν τῷ ἀπολύτῳ ὡς τρίτῃ οὐδετέρᾳ καὶ ἀδιαφόρῳ ἀρχῇ. Ὁ Ἑγελος ἤδη ἀποφαίνεται ὅτι ἡ ἀνάπτυξις τοῦ τε λογικοῦ καὶ τοῦ πραγματικοῦ συντελεῖται διὰ τριῶν βαθμίδων, τῆς θέσεως καὶ τῆς ἀντιθέσεως καὶ τῆς συνθέσεως, τουτέστι πορεύεται κατὰ ρυθμὸν τριαδικόν. Εἰς τὸν ρυθμὸν τοῦτον ὑπέκρινε ἡ ἀπόλυτος ἰδέα μεταβαίνει εἰς τὴν ἀντίθεσιν αὐτῆς «εἰς τὸ ἄλλως εἶναι τῆς ἰδέας» εἰς τὴν φύσιν· ἐκ δὲ τῆς φύσεως πάλιν ἐπιστρέφει εἰς

¹ Ἡ φιλοσοφία ὡς ἐπιστήμη τῆς πραγματικότητος εἶναι πορεία καὶ πρόοδος, κίνησις ἐννοιῶν ἢ ἀνάπτυξις ἐν τῇ διαλεκτικῇ σημασίᾳ· εἶναι σύστημα ἐννοιῶν, καθ' ὃ ἐκάστη οἰκοθεν ἐξέρχεται ἐξ αὐτῆς καὶ μεταβαίνει εἰς τὴν ἐναντίαν μέχρι οὗ πᾶσαι συμπεριληφθῶσιν ἐν μιᾷ περιεκτικωτάτῃ ἐννοίᾳ, τῇ ἀπολύτῳ ἰδέᾳ.

² Τὸ μὲν πρῶτον ἀξίωμα «τὸ ἐγὼ θέτει ἀρχῇθεν ἀπλῶς τὸ ἴδιον αὐτοῦ εἶναι» χρησιμεύει ὡς θέσις, τὸ δὲ δεύτερον «πρὸς τὸ ἐγὼ ἀντιτίθεται ἀπλῶς τὸ οὐκ ἐγὼ» ὡς ἀντίθεσις, τὸ δὲ τρίτον «τὸ ἐγὼ ἀντιθέτει ἐν τῷ ἐγῷ πρὸς τὸ μεριστὸν ἐγὼ τὸ μεριστὸν οὐκ ἐγὼ» ὡς σύνθεσις.

ἐαυτὴν ὡς ὑπερτέρα ἐνότης τῶν ἀντιθέσεων, ὡς πνεῦμα. Ἡ ἀπόλυτος λοιπὸν ἰδέα ἐν τῇ ἀναπτύξει αὐτῆς καὶ αὐτοκινησίᾳ ἐμφανίζεται τριττῶς, ἥτοι τὸ μὲν ὡς σύστημα καθαρῶν ἐννοιῶν καὶ λογικῶν οὐσιῶν, τὸ δὲ ὡς φύσις, τέλος δὲ ὡς πνεῦμα. Δι' ὃ καὶ ἡ φιλοσοφία διακρίνεται εἰς τρία μέρη, τὴν Λογικὴν καὶ τὴν Φυσικὴν καὶ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ πνεύματος.

Ὡς προπαιδεῖα τις καὶ εἰσαγωγή εἰς τὸ ὅλον φιλοσόφημα χρησιμεύει ἡ *Φαινομενολογία* τοῦ πνεύματος, ἡ θεωρία τῶν φαινομένων, ἥτοι τῶν μορφῶν ἢ βαθμίδων τοῦ πνεύματος, ἃς ἡ κοινὴ συνείδησις ὀφείλει νὰ διέλθῃ, ἵνα καταστῇ φιλοσοφική. Ἐνταῦθα δηλαδὴ ἐξετάζει ὁ Ἑγελος τὰς παντοίας τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως μορφὰς ἀναπτυσσομένας καὶ προαγομένας ἀπὸ τῆς κατ' αἴσθησιν βεβαιότητος μέχρι τῆς ἀπολύτου γνώσεως. Εὐρίσκει δὲ κυριωτάτας βαθμίδας τῆς ἀναπτυσσομένης συνειδήσεως, τέσσαρας, ἥτοι α) τὴν συνήθη συνείδησιν, β) τὴν αὐτοσυνειδησίαν, γ) τὸν λόγον, δ) τὸ πνεῦμα. Ἐκ τούτων πάλιν ἡ συνείδησις ὁρμᾶται ἀπὸ τὴν κατ' αἴσθησιν βεβαιότητος καὶ διὰ τῆς παρατηρήσεως φθάνει εἰς τὸν λόγον. Ἐνῶ δηλαδὴ κατ' ἀρχὰς ἐκλαμβάνει τὰ καθ' ἕκαστον πράγματα ὡς ἀληθινὰ καὶ θεωρεῖ ταῦτα ὡς μερικά, ὕστερον παρατηρεῖ αὐτὰ ὡς γενικά, ὡς ἐμπεριέχοντα πολλὰ ἀναγόμενα εἰς ἐνότητα· ἀλλὰ περιπίπτει εἰς πολλὰς δυσκολίας, ὧν ἀπαλλάσσεται χωροῦσα εἰς τὰ αἷτια τῶν ὄντων, εἰς τὴν οὐσίαν καὶ τὸν νόμον αὐτῶν, εἰς τὸ ἀνεξάρτητον καὶ ἀπόλυτον, τουτέστι λαμβάνει ὡς ἀντικείμενον τὴν καθαρὰν ἔννοιαν. Κατὰ δὲ τὴν αὐτοσυνειδησίαν ἡ συνείδησις ἀναφέρεται εἰς ἐαυτὴν ὡς τὸ ἀτομικὸν καὶ ἅμα γενικώτατον ἐγώ· ἡ τοιαύτη ἀναφορὰ γίνεται διὰ τῆς ἄρσεως ἐτέρου, τουτέστι δι' ἐνεργείας ἐμφανιζούσης τὴν συνείδησιν ὡς ἐπιθυμίαν. Ἐνδοτάτη οὐσία τῆς αὐτοσυνειδησίας καὶ τῆς πραγματικότητος εἶναι ὁ λόγος, ὅτι ὡς θεωρητικὸς μὲν διαγινώσκει τὰς ὀργανικὰς δυνάμεις καὶ ιδιότητας καὶ προσέτι σκοπεῖ ἐαυτόν, παρατηρεῖ τὸν ἐσωτερικὸν αὐτοῦ βίον καὶ διερευνᾷ τοὺς λογικοὺς καὶ ψυχολογικοὺς νόμους· ὡς πρακτικὸς δὲ λόγος ἐφαρμόζει εἰς τὸν ἀντικειμενικὸν κόσμον τοὺς υποκειμενικοὺς αὐτοῦ σκοποὺς. Τὴν ὑπερτάτην τῆς ἀναπτύξεως βαθμίδα κατέχει τὸ πνεῦμα, ὅπερ ἀνελισσόμενον ἐν ταῖς ἱστορικαῖς περιόδῳ ἐκδηλοῦται ὡς ἡθικότης καὶ θρησκεία καὶ ἀπόλυτος γνῶσις. Κατὰ τὴν τελευταίαν ταύτην φάσιν ὑπερνικᾶται καὶ ἀφανίζεται ὁ χωρισμὸς τοῦ πνεύματος, ταυτίζεται ἡ μορφή πρὸς τὸ περιεχόμενον· ἡ ἀλήθεια ἔχει τὴν ὅπιν τῆς ἄκρας βεβαιότητος καὶ τὸ πνεῦμα διαγινώσκει ὡς ἰδίαν αὐτοῦ ἐνεργεῖαν, ὅ, τι τέως ὡς ἄλλοτριαν ἐξελάμβανεν.

Τοιουτοτρόπως ἐν τῇ Φαινομενολογίᾳ διαγράφονται αἱ παντοῖαι μορφαί, ἃς ἀναπτυσσομένη λαμβάνει ἡ ἀνθρωπίνη συνείδησις. Ἄλλ' ἐν τῇ διεξαγωγῇ τῆς πραγματείας συνυφαίνει ὁ Ἑγελος μετὰ τῆς διαλεκτικῆς ἀναπτύξεως τοῦ καθ' ἑκαστον ἀνθρώπου τὴν ἱστορικὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἀνθρωπότητος· συνείρει μετὰ τῶν γνωσιολογικῶν ἀπόψεων ἄλλας ψυχολογικάς καὶ μετὰ τούτων πάλιν ἱστορικάς καὶ φιλοσοφικάς, οὕτω δὲ συναπαρτίζει ἐν εὐπρεπὲς μὲν καὶ θαυμαστόν, ἀλλ' ἅμα ἄσταθές καὶ ἀβέβαιον, πολὺπλοκον καὶ δυσπαρακολούθητον κατασκευάσμα, ἔργον ἐν τῇ ὅλῃ φιλοσοφῇ γραμματεία ὁμολογουμένως δυσχερέστατον. Παρορᾷ τὸ ὅτι κατὰ τὴν προκειμένην μέθοδον ἐκλαμβάνονται ὡς ἀνάλογα πράγματα ἄρκούντως· διάφορα· διότι ἡ μὲν ἀνάπτυξις τῆς συνειδήσεως εἶναι γεγονός· συντελούμενον κατὰ λογικὴν ἀνάγκην, ἡ δὲ ἱστορικὴ πορεία τῆς ἀνθρωπότητος εἶναι κίνησις ὑπὸ παντοίων φυσικῶν καὶ ψυχολογικῶν καὶ ἄλλων ὄρων καθοριζομένη¹.

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῆς Φαινομενολογίας. Ἡ δὲ Λογικὴ ὑποκείμενον ἔχει τὴν νόησιν, οὐχὶ ὡς ψυχολογικὸν γεγονός· ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἐκαστῷ συντελούμενον καὶ συναρτώμενον μετὰ τυχαίου καὶ ὑποκειμενικῶν κύκλου ἔχοντος περιεχομένου ἄλλ' ὡς καθαρὰν νόησιν, ὡς ἐνιαῖον σύστημα καθολικῶν ἐννοιῶν, αἵτινες δὲν εἶναι ἀπλῶς ὑποκειμενικαὶ τοῦ νοοῦντος παραστάσεις ἀλλὰ καὶ ἀντικειμενικαὶ αὐτῶν τῶν πραγμάτων οὐσίαι. Αἱ ἐννοιαὶ περὶ ὧν ἐνταῦθα πρόκειται, εἶναι ἡ ἀτίδως ἀλήθεια, ὡς αὕτη ἔχει καθ' ἑαυτὴν καὶ ἀλλοτρίᾳ περικαλύμματος. Ἡ καθολικὴ δηλαδὴ καὶ συγκεκριμένη ἐννοια εἶναι διάφορος τῆς τυπικῆς καὶ ἀφηρημένης καὶ συμπίπτει πρὸς τὸ πρᾶγμα· τὸ πρᾶγμα καθ' αὐτὸ εἶναι ἡ ἐννοια καὶ πάλιν ἡ ἐννοια εἶναι τὸ πρᾶγμα καθ' αὐτό. Ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταυτίζεται τὸ νοεῖν καὶ τὸ εἶναι οὕτω δὲ αἴρεται ἡ διάκρισις τῶν λο-

¹ Βεβαίως προσπίπτει ὡς παράδοξον τὸ ὅτι ἐπιτρέπεται συνύφανσις πραγμάτων ἀνομοιογενῶν, ἥτοι ἱστορικῶν βαθμίδων μετ' ἄλλων ἀχρόνων καὶ ἐσωτερικῶν (ψυχολογικῶν ἢ ἠθικῶν) γίνεται μετάβασις ἐκ τῆς ἀναλύσεως γνωσιολογικῶν φαινομένων εἰς τὸ ἱστορικὸν παρελθὸν καὶ πάλιν ἐπιστροφή ἐκ ταύτης εἰς τὸν ἴδιον ἐσωτερικὸν κόσμον. Ἄλλ' ὅμως τὸ τοιοῦτον δικαιολογεῖται ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ Ἑγέλου. Διότι ὁ φιλόσοφος γνωματεύει ὅτι τὸ ἀτομικὰ καὶ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα εἶναι δύο σειραὶ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς συνειδήσεως ὅτι τὸ «καθολικὸν πνεῦμα» οὐ κτῆμα ὑπάρχει τὸ παρελθόν, εἶναι ἡ οὐσία τοῦ ἀτόμου καὶ κατ' ἀκολουθίαν τό τε «ἴδιον ἄτομον» καὶ τὸ «καθολικὸν ἄτομον» ἔχουσι μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἐμπειρίαν. Δὲν πρόκειται ἄρα κατ' ἀλήθειαν περὶ δύο ἐμπειριῶν ἀλλ' ἐκ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς, ἥτις ἐμφανίζεται κατὰ διάφορον τρόπον, ὅτε μὲν εὐπρεπέστερον καὶ εὐρύτερον (ἐν τῇ ἱστορίᾳ) ὅτε δὲ ἀτονώτερον καὶ βραχυτέρον (ἐν τῷ ἀτόμῳ).

γικῶν τῆς νοήσεως τύπων καὶ τῶν ὄντολογικῶν κατηγοριῶν. Εὐνόη-
τον λοιπὸν ὅτι ἡ ἐγελικὴ Λογικὴ εἶναι διάφορος τῆς συνήθους καὶ τυ-
πικῆς Λογικῆς καὶ συμπίπτει εἰς τὸ αὐτὸ μετὰ τῆς Μεταφυσικῆς, εἶναι
ὄντολογία καὶ θεολογία¹· εἶναι ἡ ἐπιστήμη τῆς καθαρᾶς ἰδέας, τοῦ
Θεοῦ ἢ τοῦ λόγου, οἷος θεωρεῖται κατὰ τὴν αἰδίον αὐτοῦ οὐσίαν πρό-
τερος τῆς φύσεως καὶ τοῦ πνεύματος, οἶονεὶ πρὸ τῆς δημιουργίας τοῦ κό-
σμου. Ὡς τοιαύτῃ ἐπιστήμῃ ἔργον ἔχει νὰ ἀναπτύξῃ πάσας τὰς ἐννοίας
τοῦ καθαροῦ λόγου κατὰ τὴν διαλεκτικὴν μέθοδον· θὰ δείξῃ κατὰ τί-
να τρόπον τελεῖται ἡ πρόοδος ἀπὸ τῶν ἀπλῶν ἐννοιῶν εἰς τὰς συνθέ-
τους, ἀπὸ τῶν ἀφηρημένων εἰς τὰς συγκεκριμένας· θὰ παρακολουθήσῃ
τὴν αὐτοκινησίαν τῶν καθαρῶν ἐννοιῶν, καθ' ἣν ἐκάστη αὐτῶν ὡς
ἀτελὴς καὶ πεπερασμένη μεταβαίνει εἰς τὴν ἀντίθετον καὶ πάλιν μετ'
αὐτῆς συνεννοῦται εἰς τρίτην ὑπερέραν, μέχρις οὗ τέλος πᾶσαι ἀναχθῶ-
σιν εἰς τὴν λογικὴν ἰδέαν, ἥς εἶναι μέρη καὶ συναποτελοῦσιν ὄργανι-
κὸν σύνολον.

Ἡ Λογικὴ παρακολουθεῖ τὴν ἐννοίαν κατὰ τὰ τρία αὐτῆς
στάδια, ἢτοι α) ἐν τῇ ἀμεσότητι, τὴν ἐννοίαν καθ' ἑαυτήν, β) ἐν τῇ
ἀντανακλάσει καὶ ἐμμεσότητι, τὴν ἐννοίαν πρὸς ἑαυτήν, γ) ἐν τῇ ἐπι-
στροφῇ (ἐκ τοῦ ἀντικειμένου) εἰς ἑαυτήν, τὴν ἐννοίαν ἐν ἑαυτῇ. Ἐν μὲν
τῷ πρώτῳ σταδίῳ ἡ ἐννοία εἶναι ἀπλῶς *Εἶναι*, ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ
Οὐσία, ἐν δὲ τῷ τρίτῳ *κυρίως ἐννοία*. Ἐνταῦθα τὰ τρία οὐσιώδη τῆς
διαλεκτικῆς γνωρίσματα, θέσις καὶ ἀντίθεσις καὶ σύνθεσις, καθορίζου-
σι τὰς τρεῖς θεμελιώδεις κατηγορίας, τὸ *Εἶναι* καὶ τὴν οὐσίαν καὶ τὴν
ἐννοίαν μετὰ τῶν ἰδίων αὐτῶν ἀναπτύξεων.

Α' ΤΟ ΕΙΝΑΙ

Ἡ πρώτη ἐννοία, τὸ καθαρὸν *Εἶναι*, εἶναι ἀπλουστάτῃ κατ' ἔξο-
χὴν ἀφηρημένη καὶ ἄμεσος, ἀπροσδιόριστος καὶ κενή, τοιαύτῃ δ' οὕσα
ταυτίζεται πρὸς τὸ μηδέν. Τὸ καθαρὸν *Εἶναι* καὶ τὸ καθαρὸν μηδέν
μεθίστανται συνεχῶς εἰς ἄλληλα, ἥτις κινήσις εἶναι ἡ γένεσις· ἡ μὲν
μετάβασις ἀπὸ τοῦ μηδενὸς εἰς τὸ *Εἶναι* εἶναι τὸ γεννᾶσθαι ἡ δὲ με-
τάβασις ἀπὸ τοῦ *Εἶναι* εἰς τὸ μηδέν τὸ φθεῖρεσθαι. Ἀποτέλεσμα δὲ

¹ Ἀπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους εἶχεν ἐπικρατήσῃ ἡ διάκρισις τῆς Λογικῆς ἀπὸ τῆς
Μεταφυσικῆς· ἐκείνῃ μὲν ἐξήταζε τοὺς νόμους καὶ τύπους τῆς νοήσεως, αὕτη
δὲ τὸ οὐσιώδες περιεχόμενον αὐτῆς. Ἄλλ' ὁ Ἐγελος ἀποκρούει ὡς ἄτοπον τὸν
χωρισμὸν τύπου καὶ περιεχομένου γνωματεύων ὅτι τύπος ἄνευ περιεχομένου· θὰ
ἦτο κενὸς καὶ ἀναλήθης καὶ ὅτι ἡ μὲν ἐννοία εἶναι τὸ πρᾶγμα καθ' αὐτὸ τὸ
δὲ πρᾶγμα ὡς τοιοῦτο αὕτῃ ἡ καθαρά ἐννοία.

τῆς γενέσεως εἶναι ἡ ὑπαρξίς, τὸ ὁρισμένον εἶναι. Ἀλλὰ τὸ ὑπάρχον εἶναι ΤΙ, ἔχει ποιότητα, ἔτι δὲ ἐμφαίνει ἕτερον, περιορίζεται ὑπ' αὐτοῦ καὶ εἶναι ἄρα πεπερασμένον. Πρὸς τὸ πεπερασμένον ἀντίκειται τὸ ἄπειρον, ὅπερ ἐν τῇ ἀντιθέσει ταύτῃ ἐμφαίνεται ὡς ἡ ἀπλὴ ἄρνησις τοῦ πεπερασμένου. Ἀκριβέστερον δ' ὅμως σκοπούμενα τὸ πεπερασμένον καὶ τὸ ἄπειρον, εὐρίσκονται ὅτι εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτό. Διότι τὸ ἄπειρον τὸ ἐκτὸς ἑαυτοῦ ἔχει τὸ πεπερασμένον, τουτέστι τὸ «κακὸν» ἢ «ἀφρημένον» ἄπειρον εἶναι καὶ αὐτὸ πεπερασμένον. Τὸ δὲ πεπερασμένον πάλιν, ὅπερ διὰ τοῦ περιορισμοῦ χωρεῖ εἰς τὸ ἄπειρον, ἔχει ἐν ἑαυτῷ τὴν ἀπειρίαν. Ἀληθινὸν ἄπειρον εἶναι ἐκεῖνο, ὅπερ ἀναγνωρίζεται ἐν τῷ πεπερασμένῳ ὡς οὐσία αὐτοῦ. Καθ' ὅσον δὲ ἡ ὑπαρξίς προσλαμβάνει βάθος καὶ τὴν ἐσωτερικὴν ἀπειρίαν, εἶναι τὸ πρὸς—ἑαυτὸ—εἶναι· τούτου γνώρισμα εἶναι ἡ μονάς καὶ ἡ πολλότης καὶ ἡ ἀναφορὰ (ὡς ἔλξις καὶ ἄπωσις). Ἡ ποιότης ἔνεκα τοῦ ἀδιακρίτου τῶν πολλῶν ἐν μεταπίπτει εἰς τὸ ἐναντίον αὐτῆς, εἰς τὴν ποσότητα. Ἐπὶ τῆς κατηγορίας τῆς ποσότητος ἐπαναλαμβάνεται ἡ σχέσις τοῦ εἶναι καὶ τῆς ὑπάρξεως καὶ τοῦ πρὸς ἑαυτὸ εἶναι, οὔτω δὲ διακρίνεται ἡ ποσότης ὡς καθαρὰ ποσότης καὶ ποσὸν καὶ ἐντατὸν μέγεθος (βαθμός). Ἡ ἐνότης τῆς ποιότητος καὶ τῆς ποσότητος τ.ἐ. ἡ ποιοτικὴ ποσότης εἶναι τὸ μέτρον. Τό τε μέτρον καὶ ἡ ποιότης καὶ ἡ ποσότης εἶναι προσδιορισμοὶ καὶ ἀπαιτοῦσι κοινὴν τινα βάσιν καὶ ὑπόβαθρον, ὅπερ ἐστὶν ἡ οὐσία.

Β' Η ΟΥΣΙΑ

Αὕτη εἶναι τὸ εἰς ἑαυτὸ ἀντανακλώμενον, τὸ ἐκ τῆς ἀμεσότητος αὐτοῦ ἐπιστρέφον εἰς ἑαυτὸ εἶναι, ἥτοι τὸ εἶναι, ἐν ᾧ διακρίνεται ἐσωτερικὸν καὶ ἐξωτερικόν, ὑπαρξίς καὶ λόγος τῆς ὑπάρξεως. Πρόκειται λοιπὸν ἐνταῦθα ἡ ἀντίθεσις οὐσίας καὶ φαινομένου, ἥτις μόνον κατὰ τὸ τέλος τῆς ἀναπτύξεως τῆς οὐσίας αἴρεται διὰ τῆς ἐννοίας τῆς πραγματικότητος. Ἡ οὐσία ὡς τοιαύτη εἶναι ἀναφορὰ εἰς ἑαυτὴν ταυτότης πρὸς ἑαυτὴν ἐξαγγελλομένη ὑπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς ταυτότητος ($A=A$). Ἦνα δὲ ἡ ταυτότης μὴ εἶναι κενὴ καὶ ἄμοιρος περιοχομένου, ἐπάναγκες ἡ οὐσία νὰ ἀναφέρεται εἰς ἑαυτὴν ὡς εἰς ἕτερον· ἐν ἄλλοις λόγοις πρέπει ἡ οὐσία νὰ ἐμπεριέχῃ τὴν διαφορὰν, ἥτις περαττέρω καθίσταται ἀντίθεσις καὶ ἀντίφασις. Ἡ ἀντίφασις ἄρα δὲν εἶναι ὡς διδάσκει ἡ τυπικὴ Λογικὴ, γνώρισμα τῆς ἀναληθείας καὶ ἀδυναμίας ἀλλὰ τουναντίον οὐσιώδης καὶ ἄφυκτος διορισμός, ἡ ρίζα πάσης κινήσεως καὶ ζωῆς. Ἡ ἐνότης τῆς ταυτότητος καὶ τῆς διαφορᾶς εἶναι ἡ

οὐσία, ἣτις τιθεμένη ὡς ὁλότης εἶναι ὁ λόγος (Grund). Ἐκ δὲ τούτου ἐκπορεύεται ἡ ὑπαρξις· τὸ ὑπάρχον, ὅπερ ἀντιανακλᾷ τὰς παντοίας αὐτοῦ σχέσεις εἰς ἑαυτὸ ὡς λόγον τῶν σχέσεων εἶναι τὸ *πρᾶγμα*, αἱ δὲ σχέσεις ἐκείναι εἶναι αἱ *ιδιότητες* τοῦ πράγματος. Αἱ ιδιότητες πάλιν νοούμεναι ὡς αὐτοτελεῖς εἶναι αἱ ὕλαι, ἐξ ὧν σύγκειται τὸ πρᾶγμα. Πᾶσαι δὲ αἱ ὕλαι συνάπτονται εἰς μίαν ὕλην ἀποτελοῦσαν τὴν ἀδιάκριτον οὐσίαν τοῦ πράγματος, ἐνῶ οἱ διακεκριμένοι διορισμοὶ ποιοῦσι τὸ *εἶδος* (τὴν μορφήν) αὐτοῦ. Ἄλλ' ἡ ὑπαρξις τοῦ πράγματος ἐνέχει ἀντίφασιν, διότι τὸ πρᾶγμα εἶναι μὲν ἡ μορφή, ἐν ἧ αἱ ὕλαι καταπίπτουσιν εἰς ἀπλᾶς ιδιότητας, εἶναι δ' ἅμα συνεστὼς ἐξ αὐτοτελῶν ὕλῶν. Ἡ ἀντίφασις προέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι τὸ πρᾶγμα εἶναι *φαινόμενον*. Ἡ οὐσία πρέπει νὰ ἐκδηλωθῇ· τὸ φαινόμενον εἶναι ἡ ὑπαρξις τῆς οὐσίας ὡς τι ὑπ' αὐτῆς ταύτης τεθειμένον, εἶναι ἡ μορφή ἐν ἧ ἡ οὐσία διαλλάσσεται πρὸς ἑαυτήν. Ἡ οὐσία λοιπὸν δὲν εἶναι ἐπέκεινα τοῦ φαινομένου ἀλλὰ φανεροῦται δι' αὐτοῦ καὶ ἡ ὑπαρξις ἐκείνης εἶναι τὸ φαινόμενον. Ἐκ τῆς ἀντιθέσεως τοῦ φαινομένου καὶ τοῦ λόγου αὐτοῦ προέρχεται ἡ διάκρισις τοῦ *περιεχομένου* καὶ τῆς *μορφῆς* (τοῦ νόμου) τοῦ φαινομένου, ἡ σχέσις τοῦ ὅλου καὶ τῶν μερῶν, τῆς δυνάμεως καὶ τῆς ἐκδηλώσεως αὐτῆς, τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Πάντες οὗτοι οἱ προσδιορισμοὶ ἔχουσι πρὸς ἀλλήλους διαλεκτικὴν διαφοράν· εἶναι συναφεῖς καὶ μεταβαίνουσιν εἰς ἀλλήλους, εἶναι κατ' οὐσίαν οἱ αὐτοὶ καὶ προσπίπτουσιν ὡς διάφοροι ὄψεις ἑνὸς ὅλου, συναπαρτίζουσι δ' ὁμοῦ τὴν *πραγματικότητα*. Ἡ πραγματικότης εἶναι ἡ ὑπερτέρα ἐνότης οὐσίας καὶ φαινομένου, ἐσωτερικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ, ἡ εἰς ὑπαρξιν ἐλθοῦσα καὶ ἐκδηλωθεῖσα οὐσία. Ἐμπεριέχει δὲ τρεῖς βαθμίδας, τὴν ἐσωτερικὴν (δυνάμει) πραγματικότητα ἢ δυνατότητα, τὴν ἐξωτερικὴν πραγματικότητα καὶ τὴν ἀνάγκην. Ὡσαύτως ἐνέχει τὴν σχέσιν α) τῆς ὑποστάσεως, τοῦ ἀναγκαίου καὶ σταθεροῦ καὶ παραμονίμου τοῦ χρησιμεύοντος ὡς βάσεως τῶν ἄλλων ὄντων, ἅτινα ἐκ τοῦ ἐναντίου εἶναι τυχεῖα καὶ συμβεβηκότα, ἀσταθῆ καὶ μεταβλητά· β) τοῦ αἰτίου, ὅπερ ἐστὶν ἡ ὑπόστασις γεννῶσα καὶ ἀναιροῦσα τὰ συμβεβηκότα ὡς ἀποτελέσματα· γ) τῆς ἐπαλλήλου *ἐπετεργείας*, τῆς ἀμοιβαίας δηλονότι δράσεως αἰτίου καὶ ἀποτελέσματος. Ὑπερτέραν ἐνότητα τοῦ ἐξωτερικοῦ εἶναι καὶ τῆς ἐσωτερικῆς οὐσίας ἀποτελεῖ ἡ *ἐννοια*.

Γ' Η ΕΝΝΟΙΑ

Αὕτη εἶναι ἡ ὑπόστασις, καθ' ὅσον φανεροῦται ὡς ὄρισμένον εἶναι, ἢ ἄλλως εἰπεῖν, τὸ καθολικὸν τὸ ἐρχόμενον εἰς ὑπαρξιν ἐν τῷ

μερικῶ, τὸ ἀναπτύσσον μὲν ἐξ ἑαυτοῦ ἐλευθέρως τὰς οἰκείας βαθμίδας ἢ ροπὰς ἀλλ' ἅμα συγκρατοῦν αὐτὰς ἐν τῇ ἐνότητι τοῦ ὅλου, τὸ ἄλλως ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου λεγόμενον «καθ' ἑαυτὸ καὶ πρὸς ἑαυτὸ εἶναι». Διακρίνεται δὲ ἡ ἔννοια κατὰ τρεῖς μορφάς, ἃς ἐφεξῆς προσλαμβάνει, οὕσα πρῶτον μὲν ὑποκειμενική, ἔπειτα δὲ ἀντικειμενική, τέλος δὲ ὑποκειμενική ὁμοῦ καὶ ἀντικειμενική, τ. ἐ. ἰδέα ἢ ἀπόλυτος ἀλήθεια. Ἡ ὑποκειμενική ἔννοια ἀναπτύσσεται α) ὡς ἔννοια *καθ' ἑαυτήν*, ἥτις εἶναι ἡ ἐνότης τῶν γνωρισμάτων τῆς καὶ ἐμπεριέχει τὰς ροπὰς τῆς γενικότητος καὶ τῆς μερικότητος καὶ τῆς ἀτομικότητος· β) ὡς *κρίσις*, ἥτις εἶναι ἡ μερίκευσις τῆς ἐννοίας, ἡ διάκρισις τῆς ἐννοίας εἰς τὰς ροπὰς αὐτῆς, ἡ ἀναφορὰ τοῦ μερικοῦ εἰς τὸ γενικόν· γ) ὡς *συλλογισμός*, ὅστις εἶναι ἡ ἐνότης τῆς ἐννοίας καὶ τῆς κρίσεως, ἥτοι ἡ ἐκ τῆς διακρίσεως τῶν οἰκείων ροπῶν (γινομένης κατὰ τὴν κρίσιν) εἰς ἑαυτὴν ἐπιστρέφουσα καὶ συλλεγομένη ἔννοια. Ἐννοια δὲ καὶ κρίσις καὶ συλλογισμός δὲν θεωροῦνται ἀπλῶς ὡς τύποι τοῦ νοῦ ἡμῶν ἀλλ' ὡς τύποι αὐτοῦ τοῦ πράγματος. Τὸ πραγματικὸν δηλαδὴ καθ' ἑαυτὸ εἶναι μὲν ἄμεσος ἐνότης πρὸς ἑαυτό, διακρίνεται δὲ εἰς τὰ γνωρίσματα αὐτοῦ, συγκλείεται δὲ τέλος εἰς ὁλότητα ἐπανερχόμενον διὰ τῶν διακρίσεων εἰς ἑαυτό. Ἡ διὰ τοῦ νοῦ γινομένη ἐπανάληψις τῆς πορείας ταύτης πορίζει ἡμῖν τὴν ἔννοιαν καὶ τὴν κρίσιν καὶ τὸν συλλογισμόν. Ἡ δὲ ἀντικειμενική ἔννοια διατρέχει τὰς βαθμίδας τῆς μηχανικῆς τάξεως, τῆς χημικῆς λειτουργίας καὶ τῆς τελολογίας, οἷτινες ὅροι ἔχουσιν ἐνταῦθα οὐχὶ εἰδικῶς φυσικὴν ἀλλὰ γενικῶς μεταφυσικὴν σημασίαν. Ἡ κατὰ σκοπὸν ἐνέργεια εἶναι ἡ κίνησις, δι' ἧς ἡ ἔννοια διαλλάσσεται πρὸς ἑαυτήν, καθορίζει ἑαυτὴν ἐν τῷ ἀντικειμένῳ. Καθ' ὅσον δ' οὕτως ἡ ἔννοια πραγματοποιεῖται καὶ ἐν τῇ πραγματώσει αὐτῆς παραμένει ἡ αὐτὴ πρὸς ἑαυτήν, εἶναι ἡ ἰδέα. Ἡ ἰδέα λοιπὸν εἶναι ἡ ἐνότης τῆς ἐννοίας καὶ τῆς πραγματικότητος αὐτῆς, τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ ἀντικειμένου ἔχει δὲ ἐφεξῆς τὰς μορφὰς τῆς ζωῆς καὶ τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἀπολύτου ἰδέας. Ἡ ἰδέα δηλαδὴ εἶναι ἡ ἔννοια καθ' ὅσον πραγματοποιεῖται μὲν ἐν τοῖς ἐπὶ μέρους μένει δὲ ἅμα αὐτοτελής· ἡ ἐν τοῖς ἐπὶ μέρους πραγματάωσις τῆς ἐννοίας φαίνεται ὡς ζῶη καὶ ὁργανισμός. Ὄταν ἡ ἔννοια εἶναι αὐτοτελής ἐναντι τοῦ πραγματικοῦ, ὅπερ εἶναι ἴδιον αὐτῆς δημιούργημα, γεννᾶται ἡ γνώσις. Καὶ ἡ μὲν ἐπανεύρεσις τῆς ἐννοίας ἐν τῷ ἀντικειμένῳ εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ ἀληθοῦς, ἡ δὲ εἰσχώρησις ἐκείνης εἰς τὸ ἀντικείμενον καὶ ἡ τοῦτου διαμόρφωσις κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτῆς φύσιν εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ. Ἡ ἐνότης τῆς ζωῆς καὶ τῆς γνώσεως εἶναι ἡ ἀπόλυτος ἰδέα, ἥτις ὑπάρχει

ἡ καθαρὰ μορφή τῆς ἐννοίας τῆς ἐποπτευούσης τὸ περιεχόμενον αὐτῆς ὡς ἑαυτὴν· εἶναι ἡ ἑαυτὴν γινώσκουσα ἀλήθεια, ἡ ἑαυτὴν νοοῦσα ἰδέα.

Ἀναθεωροῦντες τὰ εἰρημένα παρατηροῦμεν ὅτι ἐν τῇ Λογικῇ ὁ φιλόσοφος μεγάλου ἐπελάβετο ἐγχειρήματος, νὰ ἀπατύξη δηλονότι μεθοδικῶς ἐκ τοῦ καθαροῦ λόγου τὸ σύστημα τῶν ἐννοιῶν αὐτοῦ, οὐχὶ τῶν ἐμπειρικῶν καὶ ἀφηρημένων ἀλλὰ τῶν καθαρῶν καὶ συγκεκριμένων ἐννοιῶν τῶν ἐμπεριεχουσῶν τὴν ὅλην τοῦ κόσμου πραγματικότητα. Ἄλλ' ἐνταῦθα προσήκει νὰ ὑπομνήσωμεν τὴν ἀξίαν τῶν τελευταίων τούτων ἐννοιῶν καὶ τὴν διὰ τῆς θεωρίας αὐτῶν εἰσενεχθεῖσαν ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου συμβολὴν εἰς τὰς λογικὰς καθόλου ἐρεῦνας. Ἐνῶ ὁ Ἀριστοτέλης ἀποχωρίζων τὴν Λογικὴν ἀπὸ τῆς πρώτης φιλοσοφίας ἐξετάζει ἐν ἐκείνῃ τοὺς τύπους τῆς νοήσεως ἐργαζομένης διὰ σταθερῶν ἐννοιῶν καὶ πεπερασμένων μορφῶν, θεωρεῖ δὲ τοὺς τύπους ἐκείνους ὡς τις φυσικὸς καὶ ἀποφαίνει τὴν Λογικὴν οἶονεῖ «ἱστορίαν τῆς πεπερασμένης νοήσεως», ὁ Ἐγγelos διάφορον πορεύεται ὁδόν. Οὗτος ταυτίζων τὴν Λογικὴν πρὸς τὴν Μεταφυσικὴν, δὲν προσβλέπει τὴν νόησιν ὡς ἕτερον «πρᾶγμα» ἀλλὰ νοῶν παράγει τοὺς τύπους τῆς νοήσεως ὡς κινήσεις αὐτῆς· εἶναι δὲ ἡ νόησις οὐχὶ πεπερασμένη ἀλλ' ἀπειρος ὑπερπηδῶσα τὰ ὅρια πάντων τῶν προσδιορισμῶν. Ὁ μὲν Ἀριστοτέλης διδάσκει ὅτι κατὰφασις καὶ ἀπόφασις τοῦ αὐτοῦ ἀποκλείουσιν ἀλλήλα, ὁ δὲ Ἐγγelos δεικνύει ὅτι ἀπόφασις καὶ κατὰφασις εἶναι ἀντιθέσεις μὴ ἀρκοῦσαι εἰς τὴν νόησιν, ἣτις ὀφείλει νὰ χωρήσῃ πέρα πάσης ἀντιθέσεως. Ἡ τοιαύτη διαφορὰ αἰτίαν ἔχει κυρίαν τὴν φύσιν τῆς ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου τούτου εἰσαγομένης λογικῆς ἐννοίας σφόδρα διακρινομένης ἀπὸ τῆς τυπικῆς¹. Ἡ λογικὴ δηλαδὴ ἡ φιλοσοφικὴ ἐννοία ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὴν τυπικὴν εἶναι *καθολικὴ* (universell) καὶ οὐχὶ ἀπλῶς *γενικὴ* (generell) οὐδὲ πρόπει νὰ συγγένηται πρὸς τὰς καθόλου παραστάσεις τὰς κατὰ βάρβαρον ἔθος ὀνομαζομένας ἐννοίας. Εἰ-

¹ Ὁ Κάντιος διέκρινε τὴν ὑπερβατικὴν Λογικὴν, τὴν περιλαμβάνουσάν τοὺς ἐκ τῶν προτέρων τύπους τῆς γνώσεως, τὰς κατηγορίας, ἀπὸ τῆς τυπικῆς Λογικῆς, ἣν ἐθεώρει ὡς παραγομένην ἐκ τῆς ἀρχῆς τῆς ἀντιφάσεως. Ἄλλη εἶναι ἡ τυπικὴ, ἡ παραδεδομένη, Λογικὴ καὶ ἄλλη ἡ ὑπερβατικὴ ἡ παρέχουσα τὰς κατηγορίας, τὰς μορφάς, καθ' ἃς νοοῦμεν τὰ ὄντα. Ἀλλ' ὁ Ἐγγelos καταγράφει τὰ ὄρια τῶν δύο εἰδῶν τῆς Λογικῆς, καὶ δεικνύει ὅτι αὕτη παράγει τοὺς τύπους καὶ τὸ περιεχόμενον διὰ τῆς διαλεκτικῆς νοήσεως. Ἐγκαταλείπει τὸ ἰδεῶδες τῆς παλαιότερας Λογικῆς, ὅπως ἀπεικονίσῃ τὰ ὄντα ὡς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τῆς γνώσεως, καὶ ἐπιζητεῖ νὰ πραγματώσῃ ἕτερον ἰδεῶδες, νὰ παραγάγῃ δηλονότι τὰ ὄντα ἐκ τῆς νοήσεως κατὰ τὴν μέθοδον τῆς διαλεκτικῆς.

ναι δὲ ἅμα *συγκεκριμένη* (μερικὴ), τουτέστι δὲν προέρχεται ἐξ αὐθαιρέτων ἀφαιρέσεων· δὲν εἶναι ὁ σκελετὸς τῆς πραγματικότητος, ἀλλ' ἡ κατανόησις αὐτῆς καθ' ὅλον τὸν πλοῦτον καὶ τὴν ποικιλίαν. Ἡ τοιαύτη καθολικὴ ἅμα καὶ μερικὴ ἔννοια δὲν ἀποκλείει τὰς διαφορὰς ἀλλὰ τοῦναντίον ἐγκλείει αὐτὰς ἐν ἑαυτῇ, κατ' ἀκολουθίαν εἶναι τὸ ἐν ἑαυτῷ διακεκριμένον καὶ ἐν ταῖς οἰκείαις διαφοραῖς ἐνυπάρχον καθολικόν. Οὕτω δ' ἔχει καὶ αὕτη, ὅπως ἡ ἐμπειρικὴ ἔννοια, τὰς ἰδίας ἐπὶ μέρους διαφορὰς. Πλὴν ὅμως δὲν εἶναι μηχανικὸν ἄθροισμα ἀλλ' ὁργανισμός, ἐν ᾧ ἐκάστη μορφή στενωῶς πρὸς τε τὰς ἄλλας καὶ τὸ ὅλον συνάπτεται. Ὡς ἐνέχουσα δὲ ἡ ἔννοια ἀντίφασιν δὲν ἡρεμεῖ ἀλλὰ κινεῖται καὶ μεταβαίνει εἰς τὴν ἀντίθετον, μεθ' ἧς συνάπτεται ἐν υπερτέρᾳ τρίτῃ ἔννοιά περιλαμβανούσῃ ἀμφοτέρας ὡς ἀνηρημένας ροπὰς. Ἐνταῦθα δὴ αἱ ἀντιθέσεις συνάπτονται. Αἱ ἀντιθέσεις εἶναι ἀντιθέσεις ἐν ἀναφορᾷ πρὸς ἀλλήλας δὲν εἶναι ὅμως τοιαῦται ὡς πρὸς τὴν ἐνότητα, διότι ἡ ἀληθὴς καὶ συγκεκριμένη ἐνότης οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἐνότης καὶ σύνθεσις τῶν ἀντιθέσεων. Ἡ φιλοσοφικὴ λοιπὸν ἔννοια εἶναι συγκεκριμένη καθολικότης καὶ κατ' ἀκολουθίαν εἶναι νόησις τῆς πραγματικότητος, ἔνθα συνάπτονται εἰς ἐν τὰ πρὸς ἄλληλα ἀντιτιθέμενα.

Εἶναι πάντως μεγάλη καὶ ἀξιόλογος τοῦ Ἑγέλου ἡ ὑπηρεσία δείξαντος ὅτι αἱ ἀντιθέσεις ἐμφαίνουσι θρύμματα μόνον τῆς ἀληθείας, ἥτις ὅλη ἐνυπάρχει ἐν τῇ ἐκείνῃ ἐνότητι¹, ὅτι ἡ συγκεκριμένη ἐνότης περιλαμβάνει ἐν ἑαυτῇ τὰς ἀντιθέσεις² καὶ ἄνευ αὐτῶν ἡ πραγματικότης δὲν θὰ ἦτο πραγματικότης, διότι δὲν θὰ ἦτο ἀνάπτυξις καὶ ζωή³. Ἀλλ' ὁ τρόπος ὅμως καθ' ὃν πειρᾶται ὁ φιλόσοφος νὰ συνάψῃ τὰς ἐννοίας εἰς ἐν ἀπληρτισμένον ὅλον, εἶναι ἀρκούντως ἐπισφαλὴς καὶ οὐχὶ ἀνεπίδεκτος εὐλόγου ἐλέγχου. Καὶ πρῶτον παρατηροῦμεν ὅτι ἀληθὴς ἔννοια

¹ Ἡ ἀλήθεια αὕτη, εἰ καὶ μὴ ἀπεκαλύφθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Ἑγέλου, ὅμως ἐπλουτίσθη καὶ ἐξήρθη ὑπ' αὐτοῦ ἐντονώτερον.

² Ἐντεῦθεν δὲν πρέπει νὰ ὑποληφθῇ ὅτι ὁ Ἑγελος ἀρνεῖται τὴν ἀρχὴν τῆς ταυτότητος ἀλλὰ μόνον τὴν κακὴν αὐτῆς ἐφαρμογὴν, καθ' ἣν ἡ ἀντίφασις ἐκλαμβάνεται ὡς σφάλμα τοῦ νοῦ καὶ ἐλάττωμα τῶν ὄντων. Κατὰ τὴν καλὴν ὅμως ἐφαρμογὴν πάντα ἔχουσιν ἐν ἑαυτοῖς ἀντίφασιν καὶ ἡ ἔννοια εἶναι ἡ νόησις τῆς ἀντιφάσεως. Τοιοῦτοτρόπως ἡ ἀρχὴ τῆς ταυτότητος ὑπερνικᾷ τὴν ἀντίθεσιν καὶ συλλαμβάνει αὐτὴν ἐν τῇ ἐνότητι.

³ Τὰ πράγματα συνυφαίνονται ἐξ ἀντιθέσεων ἀλλὰ δὲν διασπῶνται οὐδὲ διαλύονται ἐν αὐτοῖς. Ὡσαύτως καὶ ἡ νόησις δὲν διαλύεται οὐδὲ διασπᾶται, ὁπότε καὶ ὡς ὑψίστη πραγματικότης συλλαμβάνει τὴν ἐνότητα ἐν τῇ ἀντιθέσει καὶ λογικῶς παράγει τὴν σύνθεσιν τῶν ἀντιθέτων.

κατὰ τὰ εἰρημένα εἶναι ἐν ἑκάστη τριάδι μόνον ἢ τρίτη, τουτέστιν ἡ τὰς ἀντιθέτους ἐν ἑαυτῇ συνενούσα συγκεκριμένη καθολικὴ ἔννοια, ἐνῶ αἱ ἀντίθετοι καθ' ἑαυτὰς λαμβανόμεναι εἶναι μόνον ἀφηρημένα στοιχεῖα. Τοιαύτη δ' ἀληθὴς ἔννοια εἶναι ἐν τῇ πρώτῃ τριάδι τὸ γίνεσθαι «ἡ πρώτη συγκεκριμένη ἔννοια». Καὶ ὅμως λαμβάνονται ἐκτὸς τῆς συνθέσεως ὡς κατηγορίαι τὰ ἀφηρημένα ἔκείνου (τοῦ γίνεσθαι) στοιχεῖα, τὸ εἶναι καὶ τὸ μὴ εἶναι¹. Ἐπειτα δὲ αἱ δύο αὗται ἔννοιαι δὲν ἔχουσι πρὸς ἀλλήλας σχέσιν ἀντιθέσεως, ἥτις θὰ ἀπῆται τὴν σύνθεσιν καὶ ἔνωσιν ἐν ὑπερτέρᾳ ἔννοιά. Ἐὰν τὸ εἶναι καὶ τὸ μὴ εἶναι ὑπάρχωσιν, ὡς πιστεύει ὅτι ἀποδεικνύει ὁ Ἐγγελοῦ, τὰ αὐτά, δὲν δύναται νὰ συνενωθῶσιν ἐν τῷ γίνεσθαι, ὅπερ θεωρεῖται ὡς σύνθεσις ἀντιθέσεων. Καὶ ὄντως τὸ εἶναι ὑπολαμβάνεται ὡς ἄμοιρον περιεχομένου, ἥτοι ὡς κενόν. Ἀλλὰ τὸ κενὸν εἶναι εἶναι τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ μηδέν. Εὐδὴλον ἄρα ὅτι εἶναι καὶ μὴ εἶναι εἶναι μόνον κατ' ὄνομα ἀντίθετα, πράγματι δὲ τὸ αὐτό, δηλαδὴ κενόν. Ἐν ἄλλοις λόγοις πρόκειται ἐνταῦθα ταυτολογία. Τὸ αὐτὸ πρᾶγμα, ἡ κενότης, παρίσταται κατὰ δύο τρόπους, ἔνθεν μὲν θετικῶς ὡς εἶναι ἔνθεν δὲ ἀρνητικῶς ὡς μὴ εἶναι. Λοιπὸν ἐνῶ τὸ εἶναι καὶ τὸ μὴ εἶναι ἔπρεπε καθ' ἑαυτὰ καὶ ἐκτὸς τοῦ γίνεσθαι νὰ ἦσαν ἀντίθετα, παρίστανται πράγματι ὡς τὰ αὐτά.

Ὅπερ δὲ ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι ἐφαρμόζεται ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου ἡ αὐτὴ διαλεκτικὴ μέθοδος ἐπὶ τε τῶν ἀντιθέτων καὶ τῶν διαφορῶν ἐννοιῶν ἄνευ διακρίσεως αὐτῶν. Καὶ ὅμως ἡ πρὸς ἀλλήλας σχέσις τῶν λογικῶν ἐννοιῶν εἶναι διάφορος ἐν ἑκατέρᾳ τῶν τάξεων. Αἱ μὲν δηλαδὴ *διάφοροι* εἶναι δύο ἔννοιαι· ἀμφοτέραι δὲν εἶναι παρατεταγμένα μέλη εἰς τι γένος ὑποτασσόμενα. Αἱ δὲ *ἀντίθετοι* καθ' ἑαυτὰς λαμβανόμεναι δὲν εἶναι κυρίως εἰπεῖν ἔννοιαι ἀλλ' ἀφαιρέσεις καὶ μόνον ἢ τρίτη, εἰς ἣν ὑπάγονται, εἶναι συγκεκριμένη ἔννοια².

Τούτων οὕτως ἐχόντων εἶναι φανερόν ὅτι ἡ εἰς τὰς ἀντιθέτους ἐννοίας ἐφαρμοζομένη διαλεκτικὴ μέθοδος δὲν ἔπρεπε νὰ ἐφαρμοσθῇ ἡ αὐτὴ καὶ εἰς τὰς διαφορούς³.

¹ Τὸ εἶναι καὶ τὸ μὴ εἶναι, ἅτινα ἔναντι τοῦ γίνεσθαι εἶναι δύο ἀφαιρέσεις, παρίστανται ὡς δύο βαθμίδες.

² Ἐν μὲν τῇ συνθέσει τῶν ἀντιθέσεων ἀμφοτέραι αἱ ροπαὶ (τὸ εἶναι καὶ τὸ μὴ εἶναι) εἶναι ἀφηρημένα ἐν δὲ τῇ περιπτώσει τῶν διαφορῶν ἀμφοτέραι εἶναι συγκεκριμένα.

³ Ἡ εἰς τὴν σύνθεσιν τῶν ἀντιθέτων ἀπονεμομένη τριαδικὴ μορφή δὲν ἔπρεπε νὰ ἐφαρμοσθῇ εἰς τὴν σύνθεσιν τῶν διαφορῶν. Καὶ ὅμως τοιαύτη ἐγένετο πολλαχού· ἐθεωρήθη τὸ θεωρητικὸν πνεῦμα ὡς θέσις, τὸ πρακτικὸν

Ὅ,τι φαίνεται ἐνταῦθα ἀληθὲς εἶναι ἄλλο τι. Βεβαίως αἱ ἀντιθέσεις συνάπτονται φύσει εἰς ἐνότητα, ἀλλ' οὔτε αἱ ἀντίθετοι ἔννοιαι οὔτε αἱ διάφοροι μεταβαίνουν εἰς ἀλλήλας. Μόνον δὲ ἡ πραγματικότης καὶ δὴ καὶ ἡ ζωσα πραγματικότης ἀναπτύσσεται ἀναβαίνουσα ἀπὸ βαθμίδος εἰς βαθμίδα, ἀπὸ γνωρίσματος εἰς γνώρισμα¹. Ἡ τοιαύτη παραγνώρισις² εἶναι ὥσως ἐκ τῶν θεμελιωδῶν πλημμελημάτων τοῦ προκειμένου φιλοσοφήματος.

Λοιπὸν δὲν μεταβαίνουν κατ' ἀλήθειαν αἱ ἔννοιαι εἰς ἀλλήλας καὶ κατ' ἀκολουθίαν δὲν κινοῦνται κατὰ τὴν προδιαγραφείσαν μέθοδον· οὐδὲ ἀναπτύσσονται πάλιν ὑπὸ μόνου τοῦ καθαροῦ λόγου καὶ ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τῆς ἐμπειρίας. Καὶ διατείνεται μὲν ὁ φιλόσοφος ὅτι παρακολουθεῖ τὴν κίνησιν τῶν ἐννοιῶν γινομένην κατὰ τὴν ἀπαίτησιν τοῦ καθαροῦ λόγου, ἀλλ' ὄντως ἐπιτηδεύει τὸ σύστημα τῶν κατηγοριῶν καθοδηγούμενος ὑπὸ τῆς ἐμπειρίας. Ὁ ἀνεξάντλητος πλοῦτος τῆς ἐποπτείας αὐτοῦ ὁ ἀπὸ τε τῆς φύσεως καὶ τῆς ἱστορίας ἀπορρέων πορρῖζει ἀφθονίαν περιεχομένου εἰς τὰς λογικὰς ἐννοίας³ καὶ λεληθότως ἐπιτρέπει τὴν ἀνάπτυξιν αὐτῶν. Ἀλλ' ἡ ἀνάπτυξις ὅμως καὶ διαλεκτικὴ πρόοδος τῶν ἐννοιῶν συντελεῖται πράγματι παρ' Ἑγέλω οὐχὶ κατὰ λογικὴν ἀνάγκην ἀλλὰ κατὰ τρόπον περιτέχνον καὶ ἐπιτετηδευμένον καὶ αὐτὸ τοῦτο ἀνθαίρετον⁴.

πνεῦμα ὡς ἀντίθεσις καὶ τὸ ἐλεύθερον πνεῦμα ὡς σύνθεσις· ἐλήφθη ἡ ἐποπτεία ὡς θέσις, ἡ νόησις ὡς ἀντίθεσις καὶ ἡ πραγματικότης ὡς σύνθεσις· ὡσαύτως ἡ φυσικὴ ψυχὴ ὡς θέσις, ἡ συναισθανομένη ψυχὴ ὡς ἀντίθεσις καὶ ἡ πραγματικὴ ψυχὴ ὡς ἀντίθεσις· ὑπετέθη ἡ τέχνη ὡς θέσις, ἡ θρησκεία ὡς ἀντίθεσις καὶ ἡ φιλοσοφία ὡς σύνθεσις· ἡ ζωὴ ὡς θέσις, ἡ γνῶσις ὡς ἀντίθεσις καὶ ἡ ἀπόλυτος ἰδέα ὡς σύνθεσις κ. τ. λ. Ἀλλὰ πῶς ἐπὶ παραδείγματος ἡ αἰσθησις (βάσις τῆς Αἰσθητικῆς) καὶ ἡ νόησις (βάσις τῆς Λογικῆς) εἶναι δυνατόν νὰ ἐκληφθῶσιν ὡς ψιλὰ ἀφαιρέσεις ἐνῶ εἶναι συγκεκριμένοι καὶ πραγματικαὶ ἔννοιαι;

¹ Δὲν ἔρχονται αἱ βαθμίδες εἰς ἀλλήλας, αἱ ἔννοιαι εἰς ἀλλήλας, τὰ γνωρίσματα εἰς ἄλληλα, ἀλλ' ἡ πραγματικότης ἀναπτύσσεται καὶ ἀναπτυσσομένη ἀναβαίνει ἀπὸ βαθμίδος εἰς βαθμίδα μέχρι οὗ τὰς ἐν ἑαυτῇ δυνάμει ἐνυπαρχούσας ιδιότητας ἀγάγῃ εἰς ἐνέργειαν. Ὡσαύτως κινεῖται καὶ ὁ νοῦς ἡμῶν ἀνερχόμενος καὶ κατερχόμενος τὴν βαθμολογικὴν κλίμακα, καθ' ἣν τάσσει τὰς ἐννοίας ἀναζητῶν τὴν συνάφειαν αὐτῶν καὶ κατανοῶν ἐκάστην μόνον ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τε τὰς ἄλλας ἐκάστας καὶ τὸ ὅλον λογικὸν σύστημα.

² Ἀποτελεῖ ὄντως παραδοξολογίαν ἡ εἰς τὸν ἰδεατὸν κόσμον μεταφορὰ τῆς ἐν τῷ αἰσθητῷ τελουμένης κινήσεως καὶ ἀναπτύξεως.

³ Ἡ τοῦ Ἑγέλου λογικὴ ἔννοια εἶναι μὲν λεπτότατα ἐξεργασμένη εἶναι δ' ἅμα ἐμπεφορημένη δαψιλοῦς ἐποπτείας.

⁴ Οὕτως ἐπὶ παραδείγματος ἡ σειρά τῶν τριάδων ἐν τῇ Λογικῇ δὲν εἶναι μεγάλη τις καὶ ἀδιάρρηκτος ἄλυσις ἀλλὰ συνίσταται ἐκ μιᾶς θεμελιώδους τρι-

Ὅπως ἂν ἔχη, ἡ σπουδὴ καὶ προσπάθεια τοῦ νὰ παραχθῶσι πᾶσαι αἱ ἔννοιαι ἐκ τῶν προτέρων κατὰ τὴν διαλεκτικὴν μέθοδον ἐπὶ τῇ βάσει τῆς αὐτοκινησίας αὐτῶν δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐπιτυχής. Οὕτω δὲ τὸ θεμέλιον τοῦ ὅλου λογικοῦ κατασκευάσματος ἐλέγχεται ἀσταθῆς καὶ σφαλερόν. Προστεθῆτω ὅτι ἡ Λογικὴ ὡς παριστώσα κατὰ τὸν Ἑγελον τὴν θεϊαν νόησιν, ἣτις εἶναι ἡ οὐσία πάντων, ἔπρεπε νὰ περιλαμβάνῃ ὅλην τὴν φιλοσοφίαν. Ἄλλ' ἂφ' ἑτέρου ὡς «ἐπιστήμη τῆς καθαρᾶς ιδέας, τ.ἔ. τῆς ιδέας ἐν τῷ ἀφηρημένῳ στοιχείῳ τῆς νοήσεως»¹ ἔπρεπε νὰ ἀποκλείῃ τὰ συγκεκριμένα μέρη τοῦ συστήματος, οἷα εἶναι τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὸν μηχανισμόν, τὸν χημισμόν καὶ τὰ τοιαῦτα. Ἐπειτα δέ, πῶς συμφωνεῖ ἡ ἐνταῦθα λεγομένη «ἀφηρημένη» νόησις πρὸς τὴν ἀξίωσιν τῆς νοήσεως ὅτι εἶναι συγκεκριμένη;

Καὶ ὅμως παρὰ ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα ἑλλείμματα ἡ λογικὴ τοῦ Ἑγέλου εἶναι πλείστου λόγου ἀξία καὶ ἀποτελεῖ καλλιπρεπὲς τῆς φιλοσόφου διανοήσεως δημιούργημα οὐ μόνον διὰ τὰς ἐπὶ μέρους λεπτογνώμονας καὶ εὐστόχους παρατηρήσεις ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ πλῆθος τῶν γονίμων ζητήσεων καὶ τὴν ἀφθονίαν τῆς ἐμπειρικῆς ὕλης, ἐφ' ἧς θεμελιοῦνται αἱ ἔννοιαι, ἔτι δὲ καὶ διὰ τὴν σπουδὴν πρὸς συστηματικὴν διάταξιν τῶν τύπων τῆς νοήσεως. Ὁμολογεῖται δ' ὅτι μετὰ τὸν μέγαν Σταγίριτῃν καὶ ὕστερον τὸν Κάντιον ὁ Ἑγελος εἶναι εἰς τῶν μεγίστων λογικῶν, οὓς ἡ ἱστορία ἐγνώρισεν. Ὡς ἐκείνοι καὶ οὗτος εἶναι πρῶτοτύπος καὶ δημιουργικὸς λογικός, οἷος δύναται νὰ ἀποβῇ μόνον ὁ κεκτημένος πλουσίαν ἐμπειρίαν καὶ ᾤκειωμένος ὅλον τὸν θησαυρὸν τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως.

Ἡ διὰ τῆς λογικῆς πορείας συντελεσθεῖσα ιδέα μεταβαίνει ἀμέσως εἰς τὴν μορφήν τοῦ «ἄλλως εἶναι» ἢ τοῦ «εἶναι ἐκτὸς ἑαυτῆς». Ὅπως ἐκάστη ἐπὶ μέρους ἔννοια μεταβαίνει εἰς τὴν ἑαυτῆς ἄρνησιν (εἰς τὴν οἰκειάν ἀντίθεσιν, ὅπως ἐπὶ παραδείγματος ἡ ποιότης μεθίσταται εἰς τὴν ποσότητα, τὸ εἶναι εἰς τὴν οὐσίαν, ἡ ὑποκειμενικὴ ἔννοια εἰς τὴν ἀντικειμενικὴν), οὕτω καὶ τὸ σύνολον τῶν ἐν τῇ ἀπολύτῳ ιδέᾳ ἐμπεριεχομένων ἐννοιῶν μεταπίπτει εἰς τὴν ἄρνησιν, εἰς τὸ «ἄλλως εἶναι» αὐτοῦ· αὕτη δὲ ἡ ἑτερότης τῆς ιδέας εἶναι ἡ φύσις, Ἡ ιδέα δηλαδὴ ἀποφασίζει—ἵνα μεταχειρισθῶμεν τὴν ἑκφρασιν τοῦ Ἑγέλου—νὰ ἐξέλθῃ ἐλευθέρως ἐξ αὐτῆς καὶ νὰ μεταστῇ εἰς τὴν ἑαυτός (εἶναι—οὐσίας—ἐννοίας), εἰς ἣν αἱ λοιπαὶ εἰσβιάζονται καὶ ἄλλαι προσέτι ἠδύναντο νὰ προστεθῶσιν.

¹ Ἰδὲ ἀρχὴν τῆς Ἑγκυκλοπαιδείας σ. 33.

τῆς ἀντίθεσιν, οὕτω δὲ γίνεται φύσις. Ἡ ἰδέα διακρίνεται εἰς τὰς οἰκειάς διαφοράς· αἱ ἔννοιαι χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων καὶ γίνονται αὐτοτελεῖς ὑπάρξεις, καθίστανται μυρία μορφαί. Ἡ φύσις ἄρα εἶναι τὸ κράτος τῆς διασπάσεως τοῦ συνόλου τῶν ἐννοιῶν καὶ δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς «ἀποστασία» τῆς ἰδέας ἀφ' ἑαυτῆς. Καὶ εἶναι μὲν ἡ φύσις καθ' ἑαυτήν, ἥτοι κατὰ τὴν ἰδέαν, θεία ἀλλ' ὡς ἐνεχομένη πάλιν ἐν τοῖς δεσμοῖς τῆς ἐξωτερικότητος καὶ τοῦ χωρισμοῦ δὲν ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν ἔννοιαν ἀλλ' ὡς καθωρισμένη ὑπαρξίς ἀφίσταται τοῦ θείου. Περιέχει πανταχοῦ ξένα πρὸς τὴν ἰδέαν στοιχεῖα καὶ εἶναι τρόπον τινὰ ἀδύνατος νὰ δεῖξῃ ἐν πᾶσι τὸν Λόγον. Βεβαίως ἐν τῷ συνόλῳ (ἐν τοῖς καθολικοῖς τύποις καὶ νόμοις) συμφωνεῖ πρὸς τὴν ἐνδόμυχον ἔννοιαν, ἀλλ' ἐν τοῖς καθ' ἑκαστον καὶ ταῖς λεπτομερείαις ἐμφανίζει ἀκοσμίαν καὶ ἀταξίαν, δι' ἣν καὶ λέγεται «κράτος τῆς συντυχίας».

Εἰ καὶ ἡ ἰδέα ἐμφανίζεται ἐνταῦθα διακεκριμένη κατὰ τὰς διαφοράς αὐτῆς, ὅμως ἡ φύσις ὡς πραγμάτων τῶν ἐπὶ μέρος ἐννοιῶν ἐκείνης, ἀποτελεῖ ἀναγκαίως σύστημα βαθμίδων, ὧν ἑκάστη μεταβαίνει εἰς ἑτέραν καὶ ἀναιρεῖται ἐν αὐτῇ. Ἡ μετάβασις δ' αὕτη καὶ ἀνάπτυξις τῶν βαθμίδων δὲν τελεῖται ἐν χρόνῳ, διότι ἡ διάταξις τῶν μορφῶν τῆς φύσεως ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν (αὐτοκινησίαν) τῶν ἐννοιῶν εἶναι ἀπλῶς λογικὴ καὶ οὐχὶ χρονικὴ. Ὅθεν ἡ περὶ ἀναπτύξεως τοῦ ἡλιακοῦ συστήματος ὑπόθεσις τοῦ Kant-Laplace καὶ πᾶσα καθόλου περὶ ἀνεξίσεως τῶν ὀργανικῶν θεωρία ἀποκρούεται ὡς ἀσαφὲς καὶ σκοτεινὴ δοξασία.

Ἡ ἰδέα ἀναπτυσσομένη ὡς φύσις, ἵνα ἀνυψωθῇ τέλος εἰς συνειδητὸν λόγον καὶ πνεῦμα, διέρχεται τρεῖς κυριωτάτας βαθμίδας, ὧν τὴν μὲν πρώτην κατέχει ἡ ἄμορφος τὴν δὲ δευτέραν ἡ μεμορφωμένη ὕλη, τὴν δὲ τρίτην ἡ ἐν τοῖς φυτοῖς καὶ ζώοις ἀνακύπτουσα ζωή· διὸ καὶ ἡ περὶ τὴν φύσιν φιλοσοφία διακρίνεται εἰς τρία μέρη, εἰς τὴν μηχανικὴν καὶ τὴν φυσικὴν καὶ τὴν ὀργανικὴν. Ἡ μηχανικὴ ὡς ἀφηρημένη μὲν μηχανικὴ διαλαμβάνει περὶ τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου καὶ τῆς συνθέσεως αὐτῶν, ἥτοι περὶ τῆς κινήσεως, ἥς φορεὺς εἶναι ἡ ὕλη νοουμένη κατὰ τὴν μορφήν τοῦ ποσοῦ· ὡς πεπερασμένη δὲ μηχανικὴ ἐξετάζει τὴν ἔλξιν καὶ τὴν ἄπωσιν καὶ τὴν βαρύτητα δι' ἧς πολλὰ μέρη κυκλοῦνται περὶ τὸ κέντρον καὶ δημιουργεῖται ποικιλία σωμάτων· ὡς ἀπόλυτος δὲ μηχανικὴ ἐρευνᾷ τὴν ἐλευθέραν κίνησιν ἐμφαινομένην ἐν τῷ συστήματι τῶν οὐρανίων σωμάτων, ἐν οἷς ἡ κεντρικότης ὡς καθολικὴ βαρύτης γίνεται σύστημα πραγματικῆς λογικότητος, ὅποτε τὸ σχῆμα τῶν περιφορῶν καὶ ἡ ταχύτης τῶν κινήσεων ἀνάγον-

ται εἰς μαθηματικούς νόμους. Ἡ δὲ φυσικὴ ἐξετάζει τὰς ιδιότητες τῆς ὕλης τὰς τε γενικὰς καὶ τὰς εἰδικὰς καὶ τὴν ἔνωσην ἀμφοτέρων, δι' ὧν ἡ ὕλη καθίσταται ἀτομικὴ· οὕτως ἀνερευνᾷ τὴν γενικὴν καὶ τὴν εἰδικὴν καὶ τὴν ὀλικὴν ἀτομικότητα. Ἡ φυσικὴ τῆς γενικῆς ἀτομικότητος διαλαμβάνει περὶ τῶν οὐρανίων σωμάτων, τῶν φυσικῶν στοιχείων καὶ τῆς μετεωρολογίας. Ἡ δὲ φυσικὴ τῆς μερικῆς ἀτομικότητος ἔχει ὑποκείμενον τὸ εἰδικὸν βάρος καὶ τὴν συνοχήν, τὸν ἦχον καὶ τὴν θερμότητα. Ἡ δὲ φυσικὴ τῆς ὀλικῆς ἀτομικότητος ἀσχολεῖται περὶ τὴν μορφήν, τὰς ιδιότητες τῶν σωμάτων καὶ τὴν χημικὴν λειτουργίαν. Τέλος ἡ ὀργανικὴ ἐξετάζει τὸν ὀργανισμόν ἢ τὸ ζῶν, ὅπερ ἐστὶ τὸ ἔχον σκοπὸν ἑαυτοῦ, διαίρεται δὲ εἰς τρία μέρη καθ' ὅσον διερευνᾷ τὸν γηῖνον καὶ τὸν φυσικὸν καὶ τὸν ζωϊκὸν ὀργανισμόν. Διὰ τῆς ζωῆς συντελεῖται καὶ πραγματοποιεῖται ἡ ἐνότης τῆς ἐννοίας ἐν τῇ πολλότητι καὶ συνθέσει τῆς σωματικῆς φύσεως. Ἡ ἐνότης δηλαδὴ τοῦ ζῶντος διακρίνεται εἰς τὴν ποικιλίαν τῶν μελῶν καὶ πάλιν ἐπιστρέφει εἰς ἑαυτὴν ὡς ἀπλὴ ἐνότης· οὕτω περιέχει ἡ ζωὴ ἰσχυρὰν ἀντίθεσιν (ἐν καὶ πολλὰ, ἀπλοῦν καὶ σύνθετον, ὑποκείμενον καὶ ἀντικείμενον) καὶ τῶν ἀντιθέτων συνένωσιν, ἥτις εἶναι προσιτὴ μόνον εἰς τὴν λογικὴν ἐννοιαν. Ἡ διὰ τῶν μερῶν ἐκάστου διήκουσα καὶ ταῦτα ὀργανοῦσα καὶ πάλιν εἰς ἑαυτὴν ἐπιστρέφουσα ἐνότης εἶναι ἡ ψυχὴ, ἡ ἀριστοτελικὴ ἐντελέχεια. Ἀλλὰ τὸ ζῶν ἄτομον δὲν φέρει ἐν ἑαυτῷ τὴν καθολικότητα τῆς ἐννοίας, ἀδυνατεῖ νὰ ἐπιτύχῃ τοῦ σκοποῦ καὶ καταστῇ ὁ φορεὺς τῆς ιδέας τοῦ γένους. Αὕτη δ' ἀνριβῶς ἡ «ἀσυμμετρία πρὸς τὴν ιδέαν» εἶναι ἡ «ἀρχέγονος ἀσθένεια» καὶ ἡ πραγματικὴ αἰτία τοῦ θανάτου τοῦ ατόμου¹.

Ἡ περὶ τὴν φύσιν φιλοσοφία τοῦ Ἑγέλου δὲν ἀποτελεῖ πρωτότυπον ἐπίτευγμα ἀλλ' ἤρτηται ἐκ τοῦ Schelling², εἰ καὶ ἐφάνη ὅτι αὐτὴ κυρίως συγκορυφοὶ καὶ ἀποτερματίζει τὰς ἐν τοῖς χρόνοις ἐκείνοις κρατούσας συντόνους περὶ τὴν φύσιν σπουδὰς. Ἡ φιλοσοφικὴ θεωρία τῆς φύσεως, οἷαν ἀναπτύσσει ὁ Ἑγελος, εἶναι διάφορος τῆς ἐμπειρι-

¹ Ὅπως ὁ Schelling οὕτω καὶ ὁ Ἑγελος θεωρεῖ τὸ ἄτομον ὡς παροδικὴν μόνον στιγμήν ἐν τῇ ζωῇ τῆς ιδέας ἐκδηλουμένης δι' αὐτοῦ.

² Ἡ φυσικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἑγέλου εἶναι συγγενὴς πρὸς τὴν τοῦ Schelling καὶ ταύτη ἐν πολλοῖς ἀκολουθεῖ ἀλλ', ἡ συστηματικὴ θέσις εἶναι διάφορος. Κατὰ μὲν τὸν Schelling φύσις καὶ πνεῦμα εἶναι ὡς δύο σειραὶ παρ' ἀλλήλας χωροῦσαι, κατὰ δὲ τὸν Ἑγελον ἡ φύσις ὑπάρχει παρὰ τῇ ιδέᾳ καὶ ἐκ τῆς συνθέσεως αὐτῶν προκύπτει τὸ πνεῦμα ἐν συγκεκριμένῃ μορφῇ. Κατ' ἐκείνους μὲν ἡ φύσις ἔχει ἴδιον λόγον ὑπάρξεως κατὰ τοῦτον δὲ ὑπάρχει ἀπλῶς ἵνα υπερικηθῇ καὶ ἔχει κατὰ τοσοῦτο μόνον ἀξίαν καθ' ὅσον ἀναπτύσσεται εἰς πνεῦμα.

κῆς ἐρεῦνης. Διότι ἐκείνη δὲν ἀνάγει, ὥς αὕτη, τὰ φαινόμενα ἕκαστα εἰς γενικοὺς νόμους καὶ δυνάμεις, ἀλλὰ πειρᾶται νὰ κατανοήσῃ πάντα ἀνεξαίρετως τὰ φαινόμενα ἐν τῷ συστήματι τῆς αἰδίου ἐννοίας, νὰ ἐρμηνεύσῃ αὐτὰ οὐχὶ κατὰ αἰτιώδη καὶ γενετικὸν ἀλλὰ κατὰ λογικὸν καὶ τελολογικὸν τρόπον· δὲν ἐπιζητεῖ νὰ διαγνώσῃ τὴν ἐν τῷ χρόνῳ γένεσιν τῶν φαινομένων ἐξ ἄλλων ἀλλὰ εὐθὺς ἀποδέχεται τὴν αἰτίδιον γένεσιν πάντων ἐκ τοῦ Λόγου. Καὶ ἡ μὲν προσφυγὴ εἰς τὸν Λόγον δὲν δύναται τὸ παράπαν νὰ ἀποκρουσθῇ· οὐδ' ἀντίκεινται πρὸς ἀλλήλας ὁρθῶς νοούμεναι ἡ μηχανικὴ καὶ ἡ τελολογικὴ μέθοδος. Ἄλλ' ἡ σπουδὴ ὅπως τὰ φαινόμενα τῆς φύσεως ἀποδειχθῶσιν ὡς ἀναγκαῖα διὰ τοῦ καθαροῦ λόγου, εἶναι ματαία καὶ πλημμελὴς. *Ὁφείλομεν πάντως πάντα τὰ διὰ τῆς πείρας γινωσκόμενα νὰ φωτίζωμεν ὑπὸ τὰς αὐτὰς τῆς αἰδίου ιδέας· δὲν δικαιούμεθα ὅμως νὰ κατασκευάζωμεν τὴν φύσιν ἐκ τῶν προτέρων παρορῶντες τὴν ἐμπειρίαν.* Ὅτι ἡ ιδέα μεταβαίνει εἰς τὴν ἐμφάνειαν, θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου ὡς ἀπαίτησις τῆς ἐννοίας ἐκείνης· ἀλλὰ τὸ πῶς ἔχει ἀκριβέστερον ἡ σύστασις τῆς ἐμφανείας δὲν συνάγεται ἐκ τῆς ιδέας. Παρὰ τὰ παντοῖα δ' ὅμως ἐλλείμματα, ὅσα ἀφύκτως ἐπάγει ἡ ἐκ τῶν προτέρων κατασκευὴ τῆς φύσεως, ἡ φυσικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἑγέλου δὲν ἀμοιρεῖ εὐστόχων παρατηρήσεων· ἰδίᾳ ἡ περὶ ζωῆς καὶ ὁργανικοῦ θεωρία, ὁμολόγος κατὰ βάθος πρὸς τὴν ἀριστοτελικὴν διδασκαλίαν, εἶναι ἀξιόλογος καὶ πολλῶν δυσμαχίτων ἀληθειῶν περιεκτικὴ.

Ἡ ἐκ τῆς ἀλλοτριώσεως αὐτῆς ἐπανερχομένη εἰς ἑαυτὴν ιδέα ἢ ἄλλως εἰπεῖν ἡ εἰς ἑαυτὴν ἐπιστρέφουσα ἐννοία εἶναι τὸ πνεῦμα. Τὸ πνεῦμα εἶναι ἡ καθολικὴ οὐσία, ἣτις ἤρε τὴν ἐμφάνειαν αὐτῆς καὶ ἐκ τῆς φύσεως ἐπανῆλθεν εἰς τὴν καθαρὰν ἰδανικότητα. Ὁ προορισμὸς δηλαδὴ τῆς φύσεως εἶναι νὰ ἀποκτείνῃ ἑαυτήν, ἵνα ἐκ τοῦ οἰκείου θανάτου δίκην-φοῖνικος ἀναγεννηθῇ τὸ πνεῦμα ἐν τῷ ἀνθρώπῳ. Τὸ πνεῦμα τοῦτο εἶναι ἡ εἰς τελείωσιν ἐλθοῦσα πραγματικὴ ιδέα, ἣτις γινώσκει ἑαυτήν. Ὡς πρὸς ἡμᾶς ἄρα τὸ πνεῦμα ἔχει προϋπόθεσιν τὴν φύσιν· ἀλλ' ὅμως ἀφ' ἑτέρου ἡ φύσις τίθεται ὑπὸ τοῦ πνεύματος. Τοῦτο δὲν εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς φύσεως ἀλλὰ παράγει ἑαυτὸ ἐκ τῶν προϋποθέσεων, ἃς αὐτὸ ποιεῖ, τουτέστιν ἐκ τῆς λογικῆς ιδέας καὶ τῆς φύσεως, εἶναι δ' ἀμφοτέρων τούτων ἡ ἀλήθεια. Οὕτω τὸ πνεῦμα φέρει ἐν ἑαυτῷ ὅλον τὸ περιεχόμενον τῆς φύσεως, ὅπως καὶ ἡ φύσις ὅλον τὸ περιεχόμενον τῆς λογικῆς ιδέας. Εἶναι δὲ τὸ πνεῦμα πραγματικὸν μόνον ἐν τῇ γενέσει του, ἐν τῇ διαλεκτικῇ πορείᾳ, καθ' ἣν

βαθμηδὸν ἀποκαλύπτεται. Δὲν εἶναι δηλαδὴ πρὸ τῆς ἐμφανίσεως αὐτοῦ ἀποτελεσμένον καὶ ἑτοιμον ἀλλὰ τοῦναντίον καθίσταται πραγματικὸν μόνον διὰ τῶν ὀρισμένων τύπων τῆς ἀναγκαίας αὐτοῦ ἀποκαλύψεως. Ἡ οἰκοθεν γινομένη ἀποκάλυψις εἶναι αὐτὸ τὸ περιοχόμενον τοῦ πνεύματος. Τὸ πνεῦμα εἶναι οὐσιωδῶς ἀεὶ μόνον ὅ,τι γινώσκει περὶ ἑαυτοῦ. Λοιπὸν δὲν εἶναι πνεῦμα ἀλλὰ παράγει ἑαυτὸ συνεχῶς ὡς πνεῦμα· καθ' ἑαυτὸ εἶναι δυνάμει μόνον πνεῦμα, γίνεται δὲ πραγματικὸν διὰ τῆς ἐμφύτου αὐτῷ διαλεκτικῆς τῆς ἀντιφάσεως τῆς ποιούσης πᾶσαν γένεσιν.

Τούτων οὕτως ἐχόντων εὐλογον εἶναι νὰ ἀνέυρωμεν ἐν τῷ πνεύματι τὰς τρεῖς κυριωτάτας ἐν πάσῃ ἀναπτύξει βαθμίδας. Κατὰ πρῶτον μὲν τὸ πνεῦμα εἶναι καθ' ἑαυτὸ εἶτα δὲ διακρίνεται ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ τέλος ἐπανέρχεται αὐθις ἐκ τῆς διακρίσεως εἰς τὴν ἐνότητα, ὁπότε ὑπάρχει τελείως παρ' ἑαυτῷ καὶ ἐν ἑαυτῷ. Ἐπὶ μὲν τῆς πρώτης βαθμίδος ἔχει πρὸ αὐτοῦ κόσμον, ἐπὶ δὲ τῆς δευτέρας γεννᾷ αὐτὸ ἐξ ἑαυτοῦ τὸν κόσμον τῆς ἐλευθερίας, ἐπὶ δὲ τῆς τρίτης ἀπαλλάσσεται τούτου καὶ εἶναι παρ' ἑαυτῷ (ἐλεύθερον). Ἐπὶ τῆς πρώτης βαθμίδος τὸ πνεῦμα εἶναι ὑποκειμενικόν, ἐπὶ δὲ τῆς δευτέρας ἀντικειμενικόν, ἐπὶ δὲ τῆς τρίτης ἀπόλυτον. Διὸ καὶ ἡ του πνεύματος φιλοσοφία διαιρεῖται εἰς τρία μέρη, ἥτοι εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ ὑποκειμενικοῦ, τὴν τοῦ ἀντικειμενικοῦ καὶ τὴν τοῦ ἀπολύτου πνεύματος.

Τὸ πνεῦμα οἶον ἀμέσως ἐκ τῆς φύσεως ἐκπορεύεται, εἶναι κατὰ πρῶτον φυσικὸν πνεῦμα ἢ ψυχὴ, περὶ ἣν ἀσχολεῖται ἡ ἀνθρωπολογία. Ἐπειτα δὲ διακρίνει ἑαυτὸ ἀπὸ τοῦ κόσμου καὶ οὕτω γίνεται συνείδησις, ἣν διερευνᾷ ἡ φαινομενολογία· τέλος δὲ ὑπερνικᾷ τὴν ἀντίθεσιν καὶ τοιοῦτοτρόπως λαμβάνει ἐπίγνωσιν τῆς ἐνότητος ἑαυτοῦ καὶ τοῦ κόσμου, γίνεται κυρίως πνεῦμα, περὶ ὃ διατρίβει ἡ πνευματολογία ἢ ψυχολογία. Ἐν μὲν τῇ ψυχῇ ἄρα ὑπάρχει ἡ ἀφηρημένη ἐνότης ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, ἐν δὲ τῇ συνειδήσει ἐμφανίζεται ἡ ἀντίθεσις αὐτῶν, ἐν δὲ τῷ κυρίως πνεύματι κρατεῖ ἡ διηλλαγμένη ἐνότης ἀμφοτέρων.

Ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ ἰδανικότης ἢ κατὰ τὸν ἀριστοτελικὸν ὀρισμὸν ἡ ἐντελέχεια σώματος ὀργανικοῦ· εἶναι οὐκ ἰδιαιτέρα ὑπόστασις δυνάμεν νὰ ὑπάρχῃ καὶ ἄνευ σώματος, ἀλλὰ μόνον ἡ αἴλος ἐνότητος τῆς σωματικῆς ζωῆς· δὲν εἶναι ἄρα τὸ παρὰπαν δυνατόν νὰ χωρισθῇ ἡ ψυχὴ ἀπὸ τοῦ σώματος καθ' ὅνπερ τρόπον καὶ τὸ καθολικὸν ἀπὸ τοῦ μερικοῦ, ἡ οὐσία ἀπὸ τοῦ φαινομένου. Ὡς ἰδεατὴ δὲ ἐνότης τοῦ σώματος ὑπόκειται εἰς τὴν ἐπίδρασιν αὐτοῦ, κοινωνεῖ τοῦ φυσικοῦ βίου τοῦ

πλανήτου καὶ ὑφίσταται τὰς κλιματολογικὰς καὶ μετεωρολογικὰς ἐπιδράσεις. Ὡσαύτως ἐπιδέχεται τὴν ἐπενέργειαν τοῦ ἰδίου μέρους τῆς γῆς ὡς διάκρισιν τῆς φυλῆς καὶ ἔχει τὰ γνωρίσματα τοῦ γένους καὶ τοῦ οἴκου καὶ τὰς ἀτομικὰς ιδιότητας. Οὐχ ἥττον ὑπόκειται εἰς μεταβολὰς ἀναλόγους τῆς ηλικίας καὶ εἰς τὰς ἐναλλασσομένας καταστάσεις ὕπνου καὶ ἐγρηγόρσεως. Ἐπὶ τούτοις αἰσθάνεται ἡ ψυχὴ καὶ διὰ τῶν παραστάσεων εὐρίσκει φυσικοὺς διορισμοὺς ὡς δεδομένον περιεχόμενον· διὰ δὲ τῶν συναισθημάτων διαστέλλει ἑαυτὴν ὡς τὸ ἐνιαῖον ὑποκείμενον τῶν μερικῶν καταστάσεων ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων. Ἐλευθερουμένη δὲ ἀπὸ τῶν φυσικῶν περιορισμῶν καθίσταται συνειδησις καὶ ὡς τοιαύτη ἀντιτάσσει ἑαυτὴν πρὸς τὸν ἔξω κόσμον. Καὶ ἡ συνειδήσις πάλιν διατρέχει τρεῖς βαθμίδας, διὸ καὶ διακρίνεται εἰς τὴν ἀπλὴν συνειδήσιν, τὴν αὐτοσυνειδήσιαν καὶ τὸν λόγον. Ἡ συνειδήσις περιλαμβάνει τὴν κατ' αἴσθησιν βεβαιότητα, τὴν παρατηροῦσαν συνειδήσιν καὶ τὸν νοῦν (διάνοιαν), καθ' ὅσον ἀναφέρεται κατὰ σειρὰν εἰς ὠρισμένον μερικόν, εἰς τὴν αἰσθητὴν γενικότητα καὶ τὴν ἀπόλυτον καθολικότητα. Ἀλλ' ἡ συνειδήσις ἀντικειμένου τινὸς εἶναι ἅμα αὐτοσυνειδήσις, διότι γινώσκων τι ὡς ἑμὸν ἀντικείμενον (τοῦτο εἶναι παρὰ-στασίς μου) γινώσκω ἑμὲ αὐτόν. Τέλος δὲ ἡ ἐνότης τῆς συνειδήσεως καὶ αὐτοσυνειδήσεως εἶναι ὁ λόγος, δι' οὗ ὁ ἄνθρωπος φθάνει εἰς τὴν βεβαιότητα ὅτι οἱ προσδιορισμοὶ τῆς νοήσεως αὐτοῦ εἶναι ὡσαύτως διορισμοὶ τῆς οὐσίας τῶν πραγμάτων· ἡ συνειδήσις γίνεται κυρίως πνεῦμα.

Τὸ πνεῦμα, ὃν ἡ ἐνότης τῆς ψυχῆς καὶ τῆς συνειδήσεως, διατρέχει ὡσαύτως τρεῖς βαθμίδας ἀναπτύξεως, καθ' ἃς ἐμφανίζεται ὡς θεωρητικὸν καὶ πρακτικὸν καὶ ἐλεύθερον πνεῦμα. Τὸ θεωρητικὸν πνεῦμα ἀναπτύσσεται πάλιν διερχόμενον τὰ στάδια τῆς ἐποπτείας καὶ τῆς παραστάσεως καὶ τῆς νοήσεως. Ἐν μὲν τῇ ἐποπτείᾳ διακρίνεται τὸ συναἰσθημα ἢ αἴσθημα (ἀμφότερα λαμβάνονται ὡς ἰσοδύναμα) καὶ ἡ προσοχὴ καὶ ἡ κυρίως ἐποπτεία, ἐν δὲ τῇ παραστάσει ἡ ἀνάμνησις καὶ ἡ φαντασία καὶ ἡ μνήμη, τέλος δὲ ἐν τῇ νοήσει ὁ νοῦς καὶ ἡ κρίσις καὶ ὁ λόγος. Τὸ θεωρητικὸν πνεῦμα δεσπῶζον τοῦ περιεχομένου αὐτοῦ εἶναι ἡ δύναμις ἡ καθορίζουσα τοῦτο δι' ἑαυτοῦ· ἡ νόσις γίνεται βούλησις, τὸ θεωρητικὸν πνεῦμα πρακτικόν. Ἡ βούλησις δὲν διαφέρει κατ' οὐσίαν ἀπὸ τῆς νοήσεως ἀλλ' εἶναι ἴδιος τρόπος αὐτῆς. Ὅπως δὲ τὸ πνεῦμα κατὰ τὴν νόσιν ἔχει ἀνεξαρτησίαν ἀπὸ παντὸς δεδομένου, οὕτω καὶ ἡ βούλησις ἔχει κύριον διορισμὸν τὸν αὐτοδιορισμὸν, τὴν ἐλευθερίαν. Ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως εἶναι κατὰ πρῶτον τυ-

πική, ὥς δύναμις τοῦ ἐκλέγειν τινὰ ἐκ τῶν δεδομένων ὁρμῶν, ἐπιθυμιῶν καὶ κλίσεων. Ἀληθῶς δ' ἐλευθέρα γίνεται ἡ βούλησις, ὅταν δημιουργῇ ἕξ ἑαυτῆς τὸ οἰκεῖον περιεχόμενον, ὅταν θέτῃ σκοπὸν τὸ ἔλλογον καὶ ἡθικῶς ἀναγκαῖον. Ἡ τοιαύτη ἐλευθερία εἶναι τὸ ἐλεύθερον πνεῦμα καὶ ἡ πραγμάτων αὐτῆς τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα.

Ἐπισκοποῦντες τὰ περὶ τοῦ ὑποκειμενικοῦ πνεύματος εἰρημένα παρατηροῦμεν ὅτι ἐνταῦθα ἡ οὐσία καὶ αἱ δεξιότητες τῆς ψυχῆς συνάγονται οὐχὶ ἐκ τῶν οἰκείων ἐκδηλώσεων καὶ ἐνεργειῶν λαμβανόμεναι ὡς δεδομένα ἀλλὰ περιτέχνως κατασκευάζονται ἐκ τῶν προτέρων κατὰ τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς τοῦ συστήματος. Ὅσα γινώσκω ἐν τῷ ἐγῶ, ἐν τῷ ἐσωτερικῷ κόσμῳ, εἶναι δεδομένα καθ' ὅνπερ τρόπον καὶ ὅσα γινώσκω ἐν τῷ ἐξωτερικῷ κόσμῳ ὀφείλω νὰ ἀποδεχθῶ ὡς δεδομένα καὶ κατόπιν νὰ ἐπιχειρήσω τῇ ἐρμηνείᾳ αὐτῶν. Προστεθῆτω ὅτι ἡ συνείδησις καὶ ἡ αὐτοσυνειδησία θεωροῦνται ὡς βαθμίδες τοῦ πνεύματος, ὅπερ κατὰ πρῶτον εἶναι ψυχὴ, ἔπειτα συνείδησις καὶ τέλος αὐτοσυνειδησία. Ἀλλὰ δὲν νοεῖται διατὶ ἡ συνείδησις καὶ ἡ αὐτοσυνειδησία εἶναι βαθμίδες τοῦ ὑποκειμενικοῦ πνεύματος καὶ οὐχὶ προϊόντα τῆς (γνωστικῆς) ἐνεργείας αὐτοῦ. Οὐχ ἥττον προσκρούει τις εἰς τὴν διατυπουμενὴν σειρὰν τῶν βαθμίδων τοῦ ἀναπτυσσομένου ὑποκειμενικοῦ πνεύματος κατὰ ταύτην ἡ συνείδησις καὶ ἡ αὐτοσυνειδησία προηγούνται τῆς νοήσεως. Ἐτι δὲ μᾶλλον παράδοξον προσπίπτει τὸ ὅτι ἐν τῇ ἀναπτύξει τοῦ ὑποκειμενικοῦ πνεύματος πολλαὶ βαθμίδες ἐμφανίζονται δὺς· οὕτως ὁ νοῦς καὶ ὁ λόγος εἶναι βαθμίδες ἐν τῷ σταδίῳ τῆς συνειδήσεως καὶ πάλιν βαθμίδες ἐν τῷ τοῦ θεωρητικοῦ πνεύματος.

Τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα εἶναι ἡ καθολικὴ ἐλευθέρα βούλησις καθ' ὅσον παράγει ἕξ ἑαυτῆς τὸν κόσμον τῆς ἐλευθερίας ὡς δευτέραν γύσιν¹. Ἡ ἐλευθέρα καὶ καθολικὴ βούλησις ὡς ἐξωτερικὴ μὲν ὑπαρξίς εἶναι τὸ δίκαιον καθ' ὅσον δὲ ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς ὑπάρξεως ἐπιστρέφει εἰς ἑαυτὴν καὶ ὡς μερικὴ (ὑποκειμενικὴ) βούλησις πειράται νὰ διαλλαγῇ τὸ μὲν πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ ἀγαθοῦ, τὸ δὲ πρὸς τὸν ὑπάρχοντα κόσμον, εἶναι ἡ κατ' ἐπίγνωσιν ἡθικότης, ἡ ἀτομικὴ ἡθικὴ (Mora-

¹ Ἐν τῇ περὶ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος θεωρίᾳ τοῦ Ἐγέλου ἐκτίθενται αἱ μορφαὶ τῆς ἀναπτύξεως, καθ' ἃς ἡ ἐλευθερία τοῦ πνεύματος πραγματοῦται ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ βίῳ. Ἡ θεωρία αὕτη περιλαμβάνει ὅλην τὴν περιοχὴν, ἥτις ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις χαρακτηρίζεται συνήθως ὡς κοινωνιολογία.

lität) καθ' ὅσον δὲ τέλος γίνεται οὐσιώδης βούλησις καὶ προσλαμβάνει ἐν τε τῷ ὑποκειμένῳ καὶ τῷ κόσμῳ, ἐν τῷ οἴκῳ, τῇ πολιτικῇ κοινωνίᾳ καὶ τῷ κράτει ὑπαρξιν ὁμόλογον πρὸς τὴν ἐννοίαν αὐτῆς, εἶναι καθ' ἑξὶν ἠθικότης, ἡ κοινωνικὴ ἠθικὴ (Sittlichkeit). Εἰς τὸ δίκαιον ἀνήκει ἡ κτῆσις, τὸ συμβόλαιον καὶ ἡ τιμωρία. Πρῶτος μὲν δηλαδὴ βαθμὸς τῆς πραγματώσεως τῆς ἐλευθέρας βουλῆσεως εἶναι ἡ ἰδία κτῆσις, δεύτερον δὲ τὸ συμβόλαιον ἥτοι ἡ περὶ τὴν κτῆσιν συμφωνία τῶν βουλῆσεων πρὸς πρόληψιν συγκρούσεων. Ἡ ἐνδεχομένη ἀντίθεσις τῆς μερικῆς βουλῆσεως πρὸς τὸ δίκαιον, ἡ ἄρνησις τοῦ δικαίου, εἶναι τὸ ἄδικον· ἡ δὲ ἀποκατάστασις τοῦ δικαίου, ἡ ἄρνησις τῆς ἀρνήσεως ἐκείνης, εἶναι ἡ τιμωρία. Καὶ τὸ μὲν δίκαιον εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ ὑπαρξίς τῆς πραγματουμένης ἐλευθέρας βουλῆσεως, ἡ δὲ ἠθικότης εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ ὑπαρξίς αὐτῆς. Εἰς τὸ ἀφηρημένον δηλαδὴ δίκαιον ἀκολουθεῖ ὡς ἀνωτέρα βαθμὶς ἡ ἠθικότης, ἥτις ἔχει ἀναφορὰν πρὸς τὴν προαίρεσιν καὶ τὴν εὐθύνην, τὸν σκοπὸν καὶ τὸ συμφέρον, τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακόν. Ἡ δὲ συγκεκριμένη τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τῆς ὑποκειμενικῆς βουλῆσεως ταυτότης, καθ' ἣν συμπίπτει τὸ δίκαιον καὶ ἡ ἠθικὴ, ἡ ἐξωτερικὴ καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ὑπαρξίς τῆς ἐλευθερίας, εἶναι ἡ ἠθικὴ διάθεσις. Ὑπάρχουσιν ὥρισμένοι διατάξεις καὶ νόμοι ἀποτελοῦντες τὸ ἠθικὸν πνεῦμα, ὅπερ διαπνέει καὶ διέπει τοὺς καθ' ἑαστον ἀνθρώπους. Τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ πηγάζει ἐκ τοῦ καθολικοῦ λόγου καὶ διὰ τοῦτο ἀπαιτεῖ ὡς κατηγορικὴ προσταγὴ ἀπόλυτον ὑπακοήν. Οἱ τύποι δ' ἅμα καὶ τὰ προϋόντα τοῦ ἠθικοῦ πνεύματος εἶναι ἡ οἰκογένεια, ἡ πολιτικὴ κοινωνία καὶ ἡ πολιτεία (τὸ κράτος). Συναφῆ δὲ πρὸς τὴν οἰκογένειαν εἶναι ὁ γάμος, ἡ τῶν παιδῶν ἀγωγή καὶ τὸ κληρονομικὸν δίκαιον. Ἐκάστη οἰκογένεια εἶναι φυσικὴ καὶ ἠθικὴ ἐνότης ἀκολουθῶς τῇ ἐννοίᾳ τοῦ γάμου, ὅστις εἶναι ἠθικὴ σχέσις μεταβάλλουσα τὴν ἠθικὴν ἔνωσιν τῶν δύο φύλων εἰς πνευματικὴν ζωὴν. Τοιαῦτα δ' ἐνότητες ὑπάρχουσι πολλαί, ἔχουσι προσάλληλον ἐξωτερικὴν σχέσιν καὶ χρῆζουσιν ἀλλήλων, διὸ συνάπτονται εἰς πολιτικὴν κοινωνίαν. Τὸ ἴδιον τῆς κοινωνίας γνώρισμα εἶναι τοῦτο, ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἑκαστοὶ ἐπιδιώκουσι νὰ πληρώσωσι τὰς ἐνδείας καὶ θεραπεύσωσι τὰ ἴδια συμφέροντα· πλὴν ὅμως ἡ πραγμάτωσις τῶν μερικῶν σκοπῶν ἥρτηται ἐκ τοῦ συνόλου, τὸ δὲ ἴδιον ἀγαθὸν καὶ δίκαιον συνυφαίνεται πρὸς τὸ κοινόν. Ὅθεν ἐξαίρονται ἐνταῦθα τρία τινά, τὸ σύστημα τῶν ἐνδειῶν, ἡ ἀπονομὴ τοῦ δικαίου καὶ ἡ θεραπεία τῶν συμφερόντων γινομένη διὰ τῆς ἀστυνομίας καὶ τῆς συντεχνίας.

Ἡ τελείωσις τῆς ἠθικῆς διαθέσεως, ἡ πραγμάτωσις τῆς ἠθικῆς

ιδέας είναι η πολιτεία (τὸ κράτος). Ἡ πολιτεία εἶναι τὸ καθ' ἑαυτὸ ἔλλογον καὶ ἠθικὸν ὅλον, ἡ πραγμάτων τῆς ἐλευθερίας, τὸ ἠθικὸν πνεῦμα ὡς ἀποκεκαλυμμένη καθολικὴ βούλησις, ἣτις νοεῖ καὶ γινώσκει ἑαυτήν· δὲν ὑπάρχει ἄρα ὡς μέσον ἀσφαλιστικὸν καὶ ὑπηρετικὸν τῶν ἰδίων ἐκάστου συμφερόντων ἀλλ' εἶναι σκοπὸς καὶ δὴ καὶ σταθερὸς καὶ ἀπόλυτος σκοπὸς ἑαυτῆς καὶ ὡς τοιοῦτος ἔχει τὸ ὑπέρτατον δικαίωμα πρὸς τοὺς καθ' ἕκαστον, ὧν ὕψιστον καθήκον εἶναι νὰ ἀποτελῶσι μέλη τῆς πολιτείας καὶ νὰ θυσιάζωνται ὑπὲρ αὐτῆς. Οὕτως ἀνακηρύσσεται ἡ πολιτεία ὡς ἡ πραγματικότης τοῦ καθολικοῦ πνεύματος, ἡ ἐκδήλωσις καὶ αἰσθητοποίησις τοῦ θεοῦ· εἶναι ἡ πραγματώσις τῆς θείας ιδέας, ὁ ἐπίγειος θεός¹. Ὡς ἠθικὸς δὲ ὁργανισμὸς ἡ πολιτεία διακρίνεται εἰς μέρη καὶ περιλαμβάνει τρεῖς ἔξουσας, τὴν τοῦ ἡγεμόνος, τὴν τοῦ κυβερνήτου καὶ τὴν νομοθετικὴν ἔξουσίαν. Ἡ ἔλλογος αὐτῶν καὶ ὁρθὴ σχέσις ποιεῖ τὸ ἄριστον πολίτευμα, ὅπερ εἶναι οὐδὲν ἄλλο παρὰ τὴν συνταγματικὴν μοναρχίαν. Ὁ μονάρχης δὲν θεωρεῖται ὡς ἀπόλυτος δεσπότης καὶ αὐθαίρετος τύραννος ἀλλ' ὁ φορεὺς τῆς ἀντικειμενικῆς τοῦ κράτους βουλήσεως· εἶναι ὁ ἐκπρόσωπος τῆς πολιτείας παρέχων εἰς τὰς διαταγὰς αὐτῆς τὴν ἰδίαν ἔγκρισιν (τὸ «θέλω»). Ἡ δὲ πολιτεία ἀναγνωρίζει τῇ ἐκκλησίᾳ ἐλευθερίαν καὶ ἐπιδαφιλεῖ αὐτῇ πᾶσαν προστασίαν καὶ ὑποστήριξιν· ἡ πολιτεία καὶ ἡ ἐκκλησία δὲν δύνανται νὰ χωρίζωνται, θρησκεία δὲ ἀνελευθέρα ἀδύνατον νὰ συνυπάρχῃ μετὰ ἐλευθέρως καὶ ἑλλόγου πολιτείας.

Ἡ πραγμάτωσις τῆς ιδέας τῆς πολιτείας τελεῖται οὐχὶ ἐν μερικῇ τινι πραγματικῇ πολιτείᾳ ἀλλ' ἐν τῇ ἱστορικῇ ἀναπτύξει τῆς ὅλης ἀνθρωπότητος, ἐν τῇ *ἱστορίᾳ τοῦ κόσμου*. Ἡ τοῦ κόσμου ἱστορία εἶναι ἡ τελεία πραγμάτωσις τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος, ἡ ἀποκάλυψις τοῦ θεοῦ καὶ κατ' ἀκολουθίαν θεοδικία. Ὁ δὲ τελικὸς σκοπὸς τῶν ἱστορικῶν γεγονότων εἶναι ἡ ἀνθρωπίνῃ ἐλευθερίᾳ, οὐχὶ μόνον ὡς κατάστασις ἀλλὰ καὶ ὡς συνείδησις ἑαυτῆς. Πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ τούτου χρησιμεύουσιν ὡς μέσα αἱ ἔνδεια καὶ αἱ ἀνάγκαι, οἱ πόθοι καὶ τὰ

¹ Ἐνταῦθα ἡ ἀπόλυτος τῆς πολιτείας κυριαρχία ἐντείνεται εἰς τὰ ἄκρα· ἡ πολιτεία θεωρεῖται ὡς ἡ πραγμάτωσις τῆς ἠθικῆς ιδέας, ἡ αὐτοσυνείδητος ἠθικὴ οὐσία. Πᾶσα δηλαδὴ ἠθικὴ ζωὴ συγκεντροῦται ἐν τῇ πολιτείᾳ· αὕτη καθορίζει τὸ δίκαιον καὶ τὴν ἠθικὴν, ὥστε ἠθικὸς βίος ἀνευ τῆς πολιτείας εἶναι ἀνύπαρκτος. Ἀλλ' εἶναι εὐνόητον ὅτι ἡ ἠθικότης κατὰ τὴν ἐκδοχὴν ταύτην περιορίζεται ἐν τῇ πολιτικῇ ζωῇ καὶ καταπίπτει εἰς ἀπλὴν νομιμότητα. Πρὸς δ' ἐτι καὶ ἄλλη πρέπει νὰ παρατηρηθῇ δυσχέρεια. Ἐνθεν μὲν δηλαδὴ ἀνυψοῦται καὶ θεοῦται ὁ ἄνθρωπος, ἔνθεν δὲ ὑποβιβάζεται καὶ ὑποτάσσεται εἰς τὴν πολιτείαν ἀνακηρυγσομένην αὐτὴν ὡς θεόν.

πάθη τῶν ἀνθρώπων. Ἐν τῇ ἱστορικῇ δὲ πορείᾳ τὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου ἀναπτύσσεται διὰ τῶν παντοίων μορφῶν τοῦ πνεύματος τῶν καθ' ἕκαστον λαῶν, τῶν ἐπὶ μέρους πολιτειῶν¹. Ἐν ἑκάστη λοιπὸν περιόδῳ εἰς λαὸς κατέχει πρωτεύουσαν θέσιν καὶ γίνεται ὁ φορεὺς τῆς συγχρόνου ἀναπτύξεως τοῦ καθολικοῦ πνεύματος². Ὅταν δ' ἐπιτελέσῃ τὸ ἔργον, ἐπανέρχεται εἰς τὴν ἀφάνειαν καὶ παραδίδει τὸ σκῆπτρον εἰς ἕτερον λαόν. Τοιαύτας κοσμοϊστορικὰς περιόδους διακρίνει ὁ Ἑγελος τέσσαρας, τὴν ἀνατολικήν, τὴν ἑλληνικήν, τὴν ρωμαϊκὴν καὶ τὴν γερμανικὴν, αἵτινες ἐμφαίνουσιν ἅμα τὴν παιδικήν, τὴν νεανικὴν, τὴν ἀνδρικήν καὶ τὴν γεροντικὴν τῆς ἀνθρωπότητος ἡλικίαν.

Αἱ τοιαῦται περὶ πολιτείας θεωρίαι μαρτυροῦσιν ἀναμφιλέκτως ὅτι ἐνταῦθα μάλιστα ὁ φιλόσοφος ὑπέστη ἰσχυρὰν τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀρχαίας διανοήσεως. Ἐμφοροῦμενος δηλαδὴ ὁ Ἑγελος τοῦ παλαιοῦ ιδεώδους ἀποφαίνει τὴν πολιτείαν ὡς ὑπεράτιν ἐκδήλωσιν τοῦ καθολικοῦ λόγου, ὡς τελείαν ἔκφρασιν τοῦ πνεύματος τοῦ λαοῦ. Καὶ οἱ ἀρχαῖοι ἐθεώρουν τὴν πολιτείαν ὡς τὸ κέντρον πάσης σπουδῆς καὶ ἐπιμελείας οὐδ' εἶχεν ἐν τῇ ἑλληνικῇ πολιτείᾳ χωριστὴν καὶ ἀνεξάρτητον ὑπαρξιν ἢ τέχνην καὶ ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ θρησκεία. Τοιοῦτον εἶχον διαγράφει τὸ ιδεῶδες τῆς ἀρχαίας πολιτείας ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, τοιοῦτον ἐξιδανικεύων φαντάζεται καὶ ὁ Ἑγελος τὸν πολιτικὸν βίον τῆς ἀρχαιότητος, ἔμψυχον δηλονότι καλλιτέχνημα. Τοιαύτην δὲ ὑποτυπῶν καὶ αὐτὸς καὶ μάλιστα ὁμολογὸν πρὸς τὰς θεμελιώδεις τοῦ φιλοσοφήματος ἀρχὰς τὴν περὶ πολιτείας θεωρίαν δὲν εἶναι βεβαίως ἄμοιρος μονομερειῶν καὶ ὑπερβολῶν· ἀλλ' οὐ μικρὰν ὅμως διὰ τῆς θεωρίας ταύτης προσήνεγκεν ὑπηρεσίαν καὶ δὴ τοσούτῳ ἀξιολογωτέραν ὅσῳ μᾶλλον ἀπεῖχεν ἀπὸ τοῦ ιδεώδους ἐκείνου ὁ σύγχρονος αὐτῷ πολιτικὸς βίος³.

¹ Αἱ ἐπὶ μέρους πολιτεῖαι φαίνονται τρόπον τινὰ ὡς πολλοὶ ποταμοὶ ἐκβάλλοντες πάντες εἰς τὸν μέγαν ὠκεανὸν τῆς παγκοσμίου ἱστορίας.

² Ὁ ἐκάστοτε κρατῶν λαὸς ὁ χρησιμεύων ὡς φορεὺς τοῦ παγκοσμίου πνεύματος ἔχει, λέγει, τὸ ἀπόλυτον δίκαιον, πάντες δὲ οἱ λοιποὶ λαοὶ εἶναι ἄμοιροι δικαίου. Ἄλλ' οὕτως ὅμως θὰ ἐπετρέπετο εἰς τὸν λαὸν ἐκεῖνον νὰ ἀσκήσῃ πᾶσαν βίαν καὶ ἀδικίαν· οἱ δὲ ἄλλοι λαοὶ οἱ ὑποκείμενοι δὲν θὰ ἐδικαιοῦντο νὰ μεμψιμοιρῶσιν ἐπὶ τῇ βίᾳ, διότι ἡ μοιραία ἀνάπτυξις τοῦ παγκοσμίου πνεύματος ἐπεφύλαττεν αὐτοῖς τοιαύτην εἰμαρμένην. Οἱ δὲ φύλαρχοι καὶ βίαιοι κατακτηταὶ θὰ ἠδύναντο νὰ δικαιολογῶσι τὰς αὐθαιρεσίας διὰ τῆς ἐαυτῶν πεποιθήσεως ὅτι ἡγοῦνται λαοῦ δεσπόζοντος καὶ ἐκπροσωποῦντος τὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου.

³ Ἐξαιρῶν ἐμφαντικῶς ὁ Ἑγελος τὴν σπουδαιότητα τῆς πολιτείας καὶ ὑπομνήσκων τὰ πρὸς αὐτὴν καθήκοντα πάντων διδάσκει καὶ καθοδηγεῖ τοὺς συγχρόνους, παρ' οἷς κατὰ τὸ πλεῖστον εἶχεν ἐλαττωθῇ ἡ πρὸς τὸν πολιτικὸν βίον ἀγάπη ἐνισχύετο δὲ τότε καὶ διεδίδετο ἐν τῇ ἐπιστήμῃ ἡ ἔννοια τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου.

Ρητέον ὅτι ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῆς ἱστορίας κατασκευάζει ἐκ τῶν προτέρων τὴν ἱστορικὴν πορείαν καὶ οὐχὶ σπανίως ἀνάγει πολυπλοκα φαινόμενα εἰς γενικούς τύπους¹ προσέτι δ' ἐκλαμβάνει τὰ πρόσωπα καὶ τοὺς λαοὺς ὡς ψιλὰ ὄργανα τοῦ πνεύματος τοῦ κόσμου. Θέτει δὲ ἰδεῶδες τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ, ἐν ἣ τὰ γεγονότα δὲν παρατίθενται κατὰ τρόπον ἐξωτερικὸν ἢ καὶ κατ' ἀναφορὰν αἰτιώδη ἀλλὰ διαγιγνώσκονται ὡς ἀναγκαῖοι τύποι ἐν τῇ ἀναπτύξει τοῦ καθολικοῦ πνεύματος. Διὰ τῆς ἐκδοχῆς ταύτης, τῆς ὀρθῆς ἐκτιμήσεως σπουδαιοτάτων γεγονότων καὶ τῆς ἐνισχύσεως τοῦ ἱστορικοῦ διαφέροντος συνετέλεσεν ὁ Ἑγελος εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς ἱστορίας, ἣτις δὲν ἀρκεῖται μόνον εἰς τὴν διασάφησιν τῶν συμβάντων ἀλλ' ἐπιζητεῖ νὰ κατανοήσῃ τὴν ἐσωτερικὴν συνάφειαν αὐτῶν καὶ τὰς ἐν τῇ ἱστορικῇ ἀναπτύξει κρατούσας πνευματικὰς δυνάμεις.

Τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα εἶναι ἡ εἰς ἑαυτὴν ἐπιστρέφουσα ἐνότης τοῦ ὑποκειμενικοῦ καὶ τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος¹. Ἐν τῇ βαθμίδι ταύτῃ τὸ πνεῦμα λαμβάνει τελείαν ἐπίγνωσιν ἑαυτοῦ ὡς ἀπολύτου καὶ θεοῦ, οὕτω δ' εὐρίσκεται ἐν τῷ σταδίῳ τοῦ ἀπολύτου ἐν ἑαυτῷ—Εἶναι. Πάνθ' ὅσα ἐν τῇ πορείᾳ τῆς ἀναπτύξεως αὐτοῦ ἔξ ἑαυτοῦ παρήγαγε, λαμβάνει πάλιν εἰς ἑαυτὸ καὶ ἔρχεται εἰς τὴν ἐπίγνωσιν ὅτι αὐτὸ εἶναι ἡ τὰ πάντα ἐμπεριέχουσα ἰδέα. Καὶ ἐν τῇ ὑπερτάτῃ δὲ τῆς ἀναπτύξεως βαθμίδι διατρέχει τὸ πνεῦμα τρία στάδια, καθ' ὅσον λαμβάνει ἐπίγνωσιν ἑαυτοῦ κατὰ τρεῖς μορφάς, τὴν μορφήν δηλαδὴ τῆς ἐποπτείας καὶ τῆς εἰκότος, τὴν τοῦ συναισθήματος καὶ τῆς παραστάσεως, καὶ τὴν τῆς νοήσεως καὶ ἐννοίας, ἐν ἄλλοις λόγοις κατὰ τὰς μορφὰς τῆς τέχνης, τῆς θρησκείας καὶ τῆς φιλοσοφίας. Ἡ τέχνη ἀποκαλύπτει τὴν ἀλήθειαν ἐν μορφῇ αἰσθητοῦ, ποιεῖ τὴν ἰδέαν προσιτὴν εἰς τὴν ἄμεσον ἐποπτείαν. Ἡ ἰδέα (τὸ ἀπόλυτον) ἐκδηλουμένη ὡς ἀτομικὴ πραγματικότης, ἐκφαινομένη ἐν αἰσθητῇ μορφῇ εἶναι τὸ καλόν, ὅπερ ὑπάρχει μὲν ὅπωςδήποτε ἐν τῇ φύσει ἀλλὰ τέλειον παρέχεται ὑπὸ τῆς τέχνης ὡς τὸ ἰδεῶδες. Τὸ καλὸν δηλαδὴ τῆς φύσεως ὑπόκειται εἰς τὸν νόμον τῆς ζωῆς, τὴν γένεσιν καὶ τὴν φθορὰν, ἔτι δὲ εἶναι ἡρητημένον ἐκ τοῦ περιβάλλοντος. Αἱ τοιαῦται ἐλλείψεις ποιοῦσιν ἀναγκαίαν τὴν παραγωγὴν τοῦ καλοῦ τῆς τέχνης, ὅπερ ἔχει προορισμὸν νὰ ἐμφανίσῃ τὴν ζωτικότητα καὶ πνευματικότητα ἐν τῇ ἐλευθερίᾳ αὐτῶν, νὰ παρα-

¹ Τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα εἶναι ἡ διαλλαγή τοῦ πνεύματος πρὸς ἑαυτό· ἀντικειμενικὸν περιεχόμενον καὶ ὑποκειμενικὴ ἐμπειρία συμπίπτουσιν εἰς τὸ αὐτό.

στήση τὸ ἐξωτερικὸν σύμμετρον καὶ σύμφωνον πρὸς τὴν οἰκειάν ἐν-
νοιαν¹. Τὸ καλὸν ἄρα καθόλου εἶναι ἡ αἰσθητὴ ἐμφάνεια τῆς ιδέας,
ἡ ἄμεσος ἐνότης τῆς ἐννοίας καὶ τῆς πραγματικότητος αὐτῆς, τοῦ
πνευματικοῦ περιεχομένου καὶ τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς. Κατ' ἀκολου-
θίαν καὶ τοῦ ἰδεώδους, τοῦ καλλιτεχνήματος, τοῦ ὥραιου τῆς τέχνης
τὰ στοιχεῖα εἶναι διττά, ἡ ἐπιφαινομένη δηλονότι «ιδέα» καὶ ἡ ἐξω-
τερικὴ «μορφή», τὸ ἐσωτερικὸν περιεχόμενον καὶ ἡ ὕλη. Ἡ δὲ πρὸς
ἄλληλα σχέσις αὐτῶν εἶναι τριττὴ, καθ' ὅσον ἡ ἡ ἐξωτερικὴ μορφὴ
ἐπικρατεῖ τοῦ περιεχομένου, ἢ ἡ ὕλη δεσπόζει τοῦ πνεύματος, ἢ ἀμφό-
τερα τὰ στοιχεῖα ἰσορροποῦσιν, ἢ τέλος τὸ περιεχόμενον ἐπικρατεῖ τῆς
μορφῆς, τὸ πνεῦμα προέχει τῆς ὕλης καταπιπτούσης εἰς ἀπλοὺν φαι-
νόμενον. Ὅθεν διακρίνονται τρεῖς τύποι, ὁ συμβολικὸς καὶ ὁ κλασσι-
κὸς καὶ ὁ ρωμαντικὸς. Ἡ μὲν συμβολικὴ ἢ ἡ «τοῦ ὑψηλοῦ» τέχνη
ἀνεφάνη ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἡ δὲ κλασσικὴ ἢ ἡ «τῆς ἀληθοῦς ὥραιότη-
τος» ἀνεπτύχθη ἐν τῇ Ἑλλάδι, ἡ δὲ ρωμαντικὴ ἐν τῷ χριστιανικῷ
κόσμῳ. Κατὰ τὴν αὐτὴν σχέσιν αἱ τέχναι ἕκασται διακρίνονται εἰς τρία
εἶδη· ἡ μὲν ἀρχιτεκτονικὴ ἀντιστοιχεῖ εἰς τὸν συμβολικὸν τύπον τῆς
τέχνης, ἡ δὲ γλυπτικὴ εἰς τὸν κλασσικόν, ἡ δὲ ζωγραφικὴ καὶ ἡ μου-
σικὴ καὶ ἡ ποίησις εἰς τὸν ρωμαντικόν². Ἐκ πασῶν τῶν τεχνῶν τε-
λειοτάτη καὶ καθολικωτάτη εἶναι ἡ ποίησις, ἥτις συνάπτει εἰς τὸ αὐτὸ
τάς ἀντιθέσεις τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν καὶ τῆς μουσικῆς, ἄγει εἰς ἐνό-
τητα τὸ ἀντικειμενικὸν καὶ τὸ ὑποκειμενικὸν μέρος τῆς τέχνης καὶ
ἐκφράζει κατὰ τρόπον πρόσφωρον καὶ αἰσθητὸν διὰ τῶν μορφῶν τῆς
εἰκόνης, τοῦ ἥχου καὶ μάλιστα τῆς γλώσσης ὅλον τὸ περιεχόμενον τῆς
συνειδήσεως. Κορύφωσις δὲ τῆς τέχνης εἶναι κατὰ τὸν Ἑγελον οὐχὶ ἡ
ρωμαντικὴ εἰρωνεία ἀλλὰ ἡ ὑποκειμενικὴ εὐτραπελία τῶν συγχρόνων

¹ Ἐν τῷ καλλιτεχνήματι ἡ μορφὴ εἶναι σύμφωνος πρὸς τὴν ιδέαν· ἡ αἰ-
σθητὴ μορφὴ καὶ τὸ πνευματικὸν περιεχόμενον ἀποτελοῦσι τελείαν ἐνότητα. Ἡ
τοιαύτη ἐκδοχὴ ὑπομινύσκει τὸν ὑπὸ τοῦ Schiller ἥδη γενόμενον ὀρισμὸν τοῦ
καλοῦ ὡς ἐνότητος ζωῆς καὶ μορφῆς· ἡ διαφορὰ εἶναι ὅτι τὴν «ζωὴν» ἐκείνου
ἀνυψοῖ ὁ Ἑγελος εἰς πνεῦμα, εἰς ιδέαν.

² Ὁ ρωμαντικὸς τύπος ἰδιάζει εἰς τὸν χριστιανισμὸν καὶ εἰσάγει εἰς τὴν
τέχνην νέα συναισθήματα, ἀγάπην καὶ πίστιν, πόνον καὶ μετάνοιαν καὶ τὰ τοι-
αῦτα· ἐτι δὲ συνάπτεται πρὸς τὰς περικτείας τῶν ἱπποτῶν καὶ τὴν ἀπεικόνισιν
θρησκευτικῶν καταστάσεων. Σημειωτέον ὅτι ἡ διάκρισις τῶν τύπων τῆς τέχνης
ἔχει παρὰ τῷ Ἑγέλῳ, ὡς καὶ παρὰ τῷ Solger, θρησκευτικὸν χαρακτήρα· ἡ συ-
νάφεια τῆς καλλιτεχνικῆς ζωῆς πρὸς τὴν θρησκευτικὴν ἀνάπτυξιν προσποιεῖ
εἰς τὰς ἐπὶ μέρους καλολογικὰς ἐννοίας θρησκευτικὴν σημασίαν. Οὕτως ἐκ τῆς
χριστιανικῆς συνειδήσεως ἀνεπτύχθη τὸ πρῶτον ἡ ρωμαντικὴ τέχνη.

ποιητῶν καὶ μάλιστα τοῦ Ἰωάννου Paul. Ἀπλῶς εἰπεῖν ἡ τέχνη θεωρεῖται ἔξ ὑπαρχῆς ὡς αὐτοτελὴς καὶ αὐτόνομος, καθὰ εἶχεν ἡδὴ διδάξει πρότερον ὁ Κάντιος, δεικνύεται δὲ προσέτι ὅτι διατηρεῖ τὸ ἀξίωμα αὐτῆς ὡς ἐξάγγελος τοῦ ἀπολύτου πνεύματος. Εἰρήσθω δ' ἐν τέλει ὅτι αἱ περὶ τέχνης ἀποφάνσεις τοῦ φιλοσόφου δὲν ἔμειναν, ὡς εἰκός, ἀναμφίλεκτοι οὐδ' εἶναι κατὰ πάντα ἀποδεκταί. Ἀλλὰ τὸ πλῆθος ὅμως τῶν ἀκριβῶν καὶ βαθυνωμόνων παρατηρήσεων, ἡ εὖστοχος καὶ λεπτὴ τοῦ ὠραίου ἀντίληψις, ἡ ὀρθὴ καὶ μετ' ἀκολουθίας διεξαγομένη ἀνάπτυξις πάντων τῶν μερῶν τῆς καλολογικῆς θεωρίας, ἔτι δὲ καὶ ἡ ἐξαίρετος τῆς γλώσσης σαφήνεια, ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα ἀνέδειξαν τὰς περὶ Αἰσθητικῆς παραδόσεις τοῦ Ἐγέλου ἐν τῶν καλλιστευμάτων τῆς Γερμανικῆς γραμματείας, Καλολογίαν θαυμασίαν καὶ ἀνταξίαν τῆς ἐγκρίτου ἐκείνης καὶ ἐνδόξου φιλοσοφικῆς καὶ λογοτεχνικῆς περιόδου.

Ἡ τέχνη δὲν εἶναι ἡ ὑπερτάτη μορφή τοῦ πνεύματος· ἔχει εἰσέτι τὴν μορφήν τῆς ἐξωτερικότητος, τῆς κατ' αἴσθησιν ἐποπείας καὶ ποιεῖ τὸ καθολικὸν συνειδητὸν μόνον κατὰ τὸν τύπον τοῦ ἀτομικοῦ φαινομένου. Τοιαύτη δ' οὕσα συμπληροῦται ὑπὸ τῆς ἐπιστήμης· ἡ ἀληθὴς ἰδανικότης τῆς φύσεως συντελεῖται διὰ τῆς ἐννοίας. Μεταξὺ δὲ τῆς ἐννοίας καὶ τῆς ἐποπείας μέση ἵσταται ἡ παρὰστασις τοῦ ἀπολύτου, ἣν πορίζει ἡμῖν ἡ *θρησκεία*. Ἡ ἐνότης δηλαδὴ τοῦ ἀπείρου καὶ τοῦ πεπερασμένου, ἥτις ἐποπτεύεται ἐν τῇ τέχνῃ, καθίσταται συνειδητὴ ἐν τῇ θρησκείᾳ κατὰ τὴν μορφήν τῆς παραστάσεως. Ἡ θρησκεία εἶναι οὐδὲν ἄλλο ἢ ἡ συνείδησις τοῦ ἀνθρώπου περὶ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀπολύτου πνεύματος καὶ πάλιν ἡ συνείδησις τοῦ Θεοῦ περὶ ἑαυτοῦ ὡς τοῦ ἀπολύτου πνεύματος ἐν τῷ ἀνθρώπῳ¹. Ἐνταῦθα ἡ συνείδησις τοῦ ἀνθρώπου περὶ τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ συνείδησις τοῦ Θεοῦ περὶ ἑαυτοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ εἶναι μία καὶ ἡ αὐτὴ πράξις, ἥτις ἔχει τὴν μορφήν τῆς παραστάσεως, ἐνῶ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ προσλαμβάνει τὴν μορφήν τῆς ἐννοίας. Θρησκεία ἄρα καὶ φιλοσοφία ἔχουσι τὸ αὐτὸ θεωρητικὸν περιέχόμε-

¹ Ἡ θρησκεία εἶναι ἡ αὐτοσυνειδησία τοῦ ἀπολύτου πνεύματος. Ἵνα τοῦτο λάβῃ ἐπίγνωσιν ἑαυτοῦ, πρέπει νὰ διακριθῇ ἐν ἑαυτῷ, τουτέστι νὰ θέσῃ ἑαυτὸ ὡς πεπερασμένην συνείδησιν· ὅθεν ὀρίζεται ἡ θρησκεία ὡς «γνώσις τοῦ θεοῦ πνεύματος περὶ ἑαυτοῦ διὰ μεσιτείας τοῦ πεπερασμένου πνεύματος». Τοῦτου οὕτως ἔχοντος ἡ θρησκεία δὲν εἶναι διαφέρον ἔργον μόνου τοῦ θεοῦ ἀλλὰ πρῶ-
 τιστα καὶ μάλιστα τοῦ θεοῦ. Διότι ὁ θεὸς εἶναι θεὸς μόνον ἐφ' ὅσον γινώσκει ἑαυτόν· ἡ δὲ τοιαύτη αὐτογνωσία εἶναι αὐτοσυνειδησία αὐτοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ἥτις πάλιν εἶναι γνώσις τοῦ ἀνθρώπου περὶ τοῦ θεοῦ προοίσα εἰς αὐτογνωσίαν ἐκείνου ἐν τούτῳ.

νον· ἀμφοτέραι θέτουσιν ἀρχὴν αὐτὸ τὸ ἀπόλυτον, τὸν Θεόν, πλὴν ὅτι ἐκεῖνη μὲν περιλαμβάνει τὸ περιεχόμενον ἐν μορφῇ ἐμπειρικῇ αὐτῇ δὲ ἐν νοητῇ. Κατὰ τὴν οὐσίαν αὐτῆς ἡ θρησκεία εἶναι νόσεις, νόσεις ὅμως οὐχὲν ἐν τῇ μορφῇ τῆς καθαρᾶς νοήσεως ἀλλ' ἐν τῇ τοῦ συναισθήματος καὶ τῆς παραστάσεως. Εἶναι δὲ ἡ θρησκεία νόσεις, διότι μόνον διὰ ταύτης ὁ ἄνθρωπος ἀνυψοῦται ὑπὲρ τὰ ζῶα καὶ ἐν αὐτῇ ἰδία ἀποκαλύπτεται ἡ θεότης. Βεβαίως ἔχει ἐν τῇ θρησκείᾳ σπουδαιότητα τὸ συναισθημα οὐδὲ δύναται νὰ ζῇ τι ἐν ἡμῖν πνευματικόν, ὅπερ δὲν κατέστη ἤδη περιεχόμενον τοῦ συναισθήματος· ἀλλὰ τοῦτο εἶναι ὑποκειμενικὸν καὶ προσωπικὸν καὶ δὲν ἔχει τι ἴδιον ἀντικείμενον. Ἐπεξερχόμενος δὲ κατὰ τοῦ Schleiermacher ὁ Ἐγγελος παρατηρεῖ ὅτι τὸ συναισθημα μόνον δὲν ἐξαρκεῖ καὶ ὅτι ὁ ἐν τῷ συναισθηματι μόνον περιοριζόμενος δὲν εἶναι συντετελεσμένος ἀλλὰ πρωτόπειρος ἐν τῇ γνώσει καὶ τῇ πράξει· ἐὰν ἡ θρησκεία προήρχετο ἐκ τοῦ συναισθήματος τῆς ἐξαρκήσεως, δὲν θὰ ἡμοίουν καὶ τὰ ζῶα τῆς θρησκείας. Αὕτη λοιπὸν δὲν ἐπερείδεται μόνον ἐπὶ τοῦ συναισθήματος ἀλλὰ κυρίως καὶ κατ' ἐξοχὴν ἐπὶ τοῦ νοῦ ἔχοντος ἐνταῦθα ἀκριβέστερον τὴν μορφήν τῆς παραστάσεως. Ἡ παράστασις οὔτε τῶν αἰσθητῶν διορισμῶν καὶ εἰκόνων εἶναι ἀπεξενωμένη οὔτε ἀντιφάσεων ἀπηλλαγμένη· ἐμμένει ἐν τῇ τροπικῇ ἀντιλήψει καὶ ἐκλαμβάνει τὴν εἰκόνα ὡς πραγματικότητα· πάντως δ' ὅμως ἔχει ἀντικείμενον τὸν Θεόν, εἰς ὃν ἡ πλήρης ἀφοσίωσις ποιεῖ τὴν πίστιν. Ἡ πίστις καὶ ἡ λατρεία σκοπεῖ τὴν κατάργησιν τῆς μερικῆς καὶ πεπερασμένης φύσεως, τὸν βυθισμόν καὶ ἀφανισμόν τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῷ Θεῷ. Τότε ζῶμεν ἐν τῷ Θεῷ, ἡ δ' ἐν αὐτῷ ζωὴ ἡμῶν εἶναι ζωὴ τοῦ Θεοῦ ἐν ἡμῖν· ἢ ἄλλως εἰπεῖν κατὰ τοὺς λόγους τοῦ Ἐκκάρτου, «ἐὰν μὴ ὑπῆρχεν ὁ Θεός, δὲν θὰ ὑπῆρχον ἐγώ· ἐὰν μὴ ὑπῆρχον ἐγώ, δὲν θὰ ὑπῆρχεν ἐκεῖνος».

Ἡ θρησκεία κατὰ τὴν οὐσίαν αὐτῆς εἶναι ἡ ἀνύψωσις τοῦ ἀπολύτου εἰς αὐτοσυνειδησίαν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ἣτις δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ μόνον διὰ τούτου, ὅτι ὁ Θεὸς ἀναιρεῖ, ἀναλαμβάνει, εἰς ἑαυτὸν τὸ πεπερασμένον, τὴν φύσιν, εἰς ἣν ἡλλοτριώθη, καὶ τοιοῦτοτρόπως γινώσκει ἑαυτὸν ἐν πλήρει τῇ ἀπειρῳ αὐτοῦ οὐσίᾳ. Τοῦτο δὴ εἶναι ἡ διαλλαγή τοῦ πεπερασμένου πρὸς τὸ ἄπειρον. Ὅσῳ ἀεὶ σαφεστέρα γίνεται ἡ ἔννοια τῆς διαλλαγῆς, τόσῳ ἀκριβεστέρα καθίσταται ἡ συνειδήσις τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, τόσῳ τελειότερα ἡ θρησκεία¹. Τοῦτο δὲ συντελεῖται κατὰ τρεῖς βαθμίδας.

¹ Ἡ διαλλαγή ἐπιτυγχάνεται ὅταν ὁ ἄνθρωπος συνειδῶς τὴν ταυτότητα τῆς
ΕΠΙΣΤ. ΕΠΕΤΗΡΙΣ ΦΙΛΟΣΟΦ. ΣΧΟΛΗΣ

Τὴν κατωτάτην βαθμίδα κατέχουσιν αἱ φυσικαὶ θρησκείαι, καθ' ἃς ὁ θεὸς εἶναι φυσικὴ δύναμις ἢ φυσικὴ οὐσία. Ἐνταῦθα κρατεῖ ἡ καθαρὰ ἀμεσότης· τὸ πεπερασμένον ὑποκείμενον δὲν ἔχει φθάσει εἰς τὴν ἀντίθεσιν πεπερασμένου καὶ ἀπείρου. Εἰς τὴν βαθμίδα λοιπὸν ταύτην ἀνήκousι πλὴν τῶν κατωτάτων εἰδῶν τῆς λατρείας, τῆς λεγομένης θρησκείας τῆς γοητείας καὶ μαγείας, αἱ τρεῖς ἀνατολικαὶ θρησκείαι, ἥτοι ἡ σινικὴ ἢ ἡ τοῦ μέτρου θρησκεία, ἡ βραχμανικὴ ἢ ἡ τῆς φαντασίας, καὶ ἡ βουδδικὴ ἢ ἡ τοῦ ἐν ἑαυτῷ εἶναι θρησκεία. Ἐπακολουθεῖ ἡ μετάβασις τῆς φυσικῆς θρησκείας εἰς τὴν θρησκείαν τῆς ἐλευθερίας, καθ' ἣν ὁ Θεὸς φαίνεται ὡς μεταβαίνων ἀπὸ τῆς οὐσίας εἰς τὴν πνευματικὴν προσωπικότητα. Τοιαύτη εἶναι ἡ θρησκεία τοῦ ἀγαθοῦ ἢ τοῦ φωτὸς (ἡ ζωροαστρικὴ), ἡ τοῦ πόνου (ἡ συριακὴ) καὶ ἡ τοῦ αἰνίγματος (ἡ αἰγυπτιακὴ). Ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ βαθμίδι ἴστανται αἱ θρησκείαι τῆς πνευματικῆς προσωπικότητος, καθ' ἃς τὸ πνεῦμα διακρίνει ἑαυτὸ ἀπὸ τῆς φύσεως καὶ θέτει τὴν ἀντίθεσιν πεπερασμένου καὶ ἀπείρου. Τὸ θεῖον ἥδη ἐποπτεύεται ὡς ὑποκείμενον καὶ δὴ α) ὡς ὑποκειμενικότης πλήρης σοφίας καὶ δυνάμεως, β) ὡς πνευματικὴ καὶ ὥραία ὑποκειμενικότης καὶ γ) ὡς ἀπόλυτος σκοπὸς ἑαυτοῦ. Οὕτως ἀνακύπτουσιν αἱ θρησκείαι τοῦ ὕψους, τοῦ κάλλους καὶ τῆς σκοπιμότητος, οἷαι εἶναι ἡ ἰουδαϊκὴ, ἡ ἑλληνικὴ καὶ ἡ ρωμαϊκὴ θρησκεία. Τέλος δὲ ἐν τῇ τρίτῃ βαθμίδι εὐρίσκειται ἡ ἐξ ἀποκαλύψεως ἢ χριστιανικὴ θρησκεία, ἐν ἣ ἡ θρησκευτικὴ συνείδησις ἐξικνεῖται εἰς τὸ ὑπέρτατον σημεῖον. Αὕτη ἱστορικῶς προέκυψεν ἐκ τῶν περιστάσεων τῆς ρωμαϊκῆς κοσμοκρατορίας· καὶ ἡδύνατο μὲν νὰ προέλθῃ ἐκ τῆς ἰουδαϊκῆς μονοθείας ἀλλὰ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ καταστῇ παγκόσμιος πνευματικὴ θρησκεία πρὶν οἱ λαοὶ ἐλάβανον πολιτικὸν ἐνότητα καὶ τὸ πνεῦμα ἐδιδάσκετο ὑπὸ τῆς κοινῆς τῶν χρόνων ἐκείνων δυσκληρίας νὰ συλλέγηται εἰς ἑαυτὸ καὶ νὰ ἀναζητῇ τὸ ἀπείρου ἐν ἑαυτῷ. Ὅπως ἂν ἔχη, ἡ χριστιανικὴ θρησκεία εἶναι ἡ τελειοτάτη, ἐν ἣ ἡ διαλλαγὴ πεπερασμένου καὶ ἀπείρου ὁλοσχερῶς συντελεῖται καὶ τὸ ἀπόλυτον προέρχεται εἰς πλήρη συνείδησιν ἑαυτοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ· εἶναι ἡ ἀπόλυτος θρησκεία καὶ ὡς τοιαύτη ἡ θρησκεία τῆς ἀληθείας καὶ ἐλευθερίας. Ἐνταῦθα ὁ Θεὸς ἐμφανίζεται ἐν τῇ ἀληθείᾳ αὐτοῦ, ὡς τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα, καὶ ἐπόμενως ἐν μορφῇ τριαδικῇ· φανεροῦται κατὰ τὰς τρεῖς βαθμίδας τῆς ἑαυτοῦ ἀναπτύξεως, τουτέστιν α) οἷος εἶναι καθ' ἑαυτόν, ὡς ἀπόλυτος ἰδέα, ἐν τῇ ἀδιότητι αὐτοῦ πρὸ τῆς

θείας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ὑπερνικῶ τὴν φυσικότητα· δὲν περιορίζεται ἐν τῇ διανοήσει ἢ τῇ διαθέσει ἢ ἐν τῇ μοναχικῇ ἀπαρνήσει ἀλλὰ προέρχεται εἰς τὴν πραγματικότητα διὰ τῆς ἡθικῆς ἐνεργείας. Ἐπιθ. 16, 343 ἐξ.

«δημιουργίας» τοῦ κόσμου· β) οἷος ἀλλοτριοῦται εἰς τὴν φύσιν καὶ τρόπον τινὰ ἐκπίπτει ἐξ ἑαυτοῦ καὶ γ) οἷος ἐπιστρέφει εἰς ἑαυτόν, ἐνῷ τὸ ἐκπεσὸν διαλλάσσεται πρὸς ἑαυτό καὶ οὕτω γίνεται πνεῦμα. Τὸ περὶ ἐκχόμενον ἄρα τῆς ἀποκεκαλυμμένης θρησκείας, εἶναι αὐτὴ ἡ θεία ἱστορία, ἣτις διακρίνεται (οὐχὶ χρονικῶς ἀλλὰ λογικῶς) εἰς τρεῖς περιόδους· ἐξ ὧν ἡ μὲν πρώτη εἶναι ἐκτὸς τοῦ κόσμου, ἡ δὲ δευτέρα ἐν τῷ κόσμῳ, ἡ δὲ τρίτη εἶναι μὲν ἐν κόσμῳ ἀλλ' ἅμα ἀνυψοῦται εἰς τὸν οὐρανόν. Ἡ πρώτη περίοδος εἶναι τὸ κράτος τοῦ πατρὸς, ἡ δευτέρα τὸ κράτος τοῦ υἱοῦ, ἡ τρίτη τὸ κράτος τοῦ πνεύματος. Καθ' ὅσον μὲν δηλαδὴ ὁ Θεὸς νοεῖται ὡς καθαρὰ λογικὴ ἔννοια, ὡς ὧν καθ' ἑαυτόν, εἶναι ὁ πατήρ· καθ' ὅσον δὲ ἀλλοτριοῦται εἰς τὴν φύσιν, εἶναι ὁ υἱός, καθ' ὅσον δὲ τέλος ὑπερβαίνει τὴν φύσιν, τὸ πεπερασμένον, καὶ ἐπιστρέφει εἰς ἑαυτόν, εἶναι πνεῦμα. Ὁ Θεὸς ὡς πατήρ εἶναι ἡ αἰδῖος ἰδέα, ἣτις θὰ ἀναπτυχθῇ εἰς τὸν κόσμον, ὡς υἱὸς εἶναι ἡ φανερομένη ἰδέα, ἐν ἣ τὸ αἰδῖον λαμβάνει ἐπίγνωσιν ἑαυτοῦ· ὡς ἄγιον πνεῦμα εἶναι τὸ πνεῦμα τῆς κοινότητος, ἣτις διὰ τῆς μεσιτείας τοῦ υἱοῦ συνάπτεται ἐνδομύχως πρὸς τὸν πατέρα. Τῆς κοινότητος κρατεῖ ἡ πίστις, ἥς ἀντικείμενον εἶναι οὐχὶ ὁ ἐν χρόνῳ (ὁ ἱστορικὸς) ἀλλ' ὁ αἰδῖος Χριστός. Οὕτω δὲ ἡ χριστιανικὴ κοινότης καθίσταται τὸ ἐπὶ γῆς κράτος τοῦ Θεοῦ, οὗ οἱ πολῖται εἶναι ἐν ἐν πίστει καὶ ἀγάπῃ.

Ὁ Ἑγελος χαρακτηρίζει, ὡς εἴρηται, τὸν χριστιανισμόν ὡς τὴν ἀπόλυτον θρησκείαν συμπληρῶν τὰς ἀποπείρας, αἵτινες ἤδη ἀπὸ τοῦ Lessing εἶχον γίνεσθαι ἐν τῇ Γερμανικῇ φιλοσοφίᾳ. Καὶ ἦτο τὸ πρᾶγμα εὐλογον καὶ ἀναγκαῖον εἰς τὸ προκείμενον φιλοσόφημα, ὅπερ κατὰ τὴν οἰκείαν γενικὴν ἀρχὴν τῆς ἀναπτύξεως ἔπρεπε τὸ τελευταῖον προῖόν τῆς ἱστορίας τῆς θρησκείας νὰ θεωρήσῃ ὡς τὴν τελείαν πραγμάτωσιν τῆς θρησκευτικῆς ἰδέας. Σπουδάζων δ' ὅμως ὁ φιλόσοφος νὰ δείξῃ τὴν συμφωνίαν πίστεως καὶ γνώσεως ἐρμηνεύει τὰ δόγματα κατ' αὐθαίρετον τρόπον καὶ εἰσβιάζει εἰς ταῦτα ἴδια αὐτοῦ διανοήματα. Προθυμεῖται δηλαδὴ νὰ συζεύξῃ καὶ ἀγάγῃ εἰς ἁρμονίαν τὰ χριστιανικὰ δόγματα πρὸς τὴν φιλοσοφικὴν αὐτοῦ θεωρίαν. Καὶ παρέχει μὲν διὰ τῆς τοιαύτης προθυμίας ἐμβριθὴ καὶ ἀξιόλογον πραγματείαν ἀλλ' οὔτε ἐν πᾶσιν εἶναι σαφὴς καὶ ἀνεπιτήδευτος οὔτε στοχάζεται ὅλως τῆς ἀληθινῆς τῶν δογμάτων σημασίας. Ἡ τριαδικότης φέρε' εἰπεῖν, συνυφαίνεται ὑπ' αὐτοῦ πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀπολύτου καὶ ἐρμηνεύεται ὡς λογικὴ πορεία τῆς ἰδέας· τὰ τρία πρόσωπα τῆς μιᾶς θείας φύσεως θεωροῦνται ὡς τρεῖς βαθμοὶ τῆς διαλεκτικῆς ἀναπτύξεως τῆς λογικῆς ἰδέας· ὁ υἱὸς ἐκλαμβάνεται ὡς ὁ κόσμος ἐν θείᾳ μορφῇ σκο-

πούμενος τὸ δὲ ἅγιον πνεῦμα ὡς τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ χριστιανικῇ κοινότητι. Ἡ δ' ἐνανθρώπησις τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ ἀποβάλλει ἣν ἔχει ἐν τῇ χριστιανικῇ δογματικῇ πραγματικῇ ἔννοιαν¹ διότι ὁ Χριστὸς ὑπολαμβάνεται ὡς ὁ τελειότατος ἄνθρωπος, ἐν ᾧ ἡ ἐνότης τοῦ ἀπείρου καὶ τοῦ πεπερασμένου, τοῦ θείου καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου ἀπεικονίζεται ἡμῖν κατὰ τρόπον αἰσθητόν. Ὁ θάνατος πάλιν καὶ ἡ ἀνάστασις τοῦ Κυρίου συνάπτονται πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς θείας ζωῆς καὶ καθίστανται σύμβολα τῆς καθολικῆς ἀληθείας¹.

Ἄλλ' ὅσον καὶ ἂν ἐξαίρη ὁ φιλόσοφος τὴν συνδιαλλαγὴν πίστεως καὶ γνώσεως, τὴν ἐπιτευχθεῖσαν δι' αὐτοῦ συμφωνίαν θρησκείας καὶ φιλοσοφίας, ὅμως ἀναγκάζεται νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι «ἡ διαλλαγὴ αὕτη εἶναι μόνον μερικὴ ἄνευ ἐξωτερικῆς καθολικότητος» καὶ νὰ παρατηρήσῃ ὅτι ἡ φιλοσοφία ἀποτελεῖ «χωριστὸν ναόν», οὗ οἱ ἱερεῖς ἔργον ἔχουσι νὰ φυλάττωσιν τὴν κτῆσιν τῆς ἀληθείας.

Ἡ ἐν τῇ τέχνῃ ἐποπτευομένη καὶ τῇ θρησκείᾳ παριστωμένη ἀπόλυτος ἰδέα προσλαμβάνει ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τὴν μορφήν τῆς καθαρᾶς ἐννοίας. Διὰ τῆς φιλοσοφίας συμπληροῦται ἡ ὅλη πορεία τῆς ἀναπτύξεως τοῦ πνεύματος² διότι ἡ αὐτογνωσία τοῦ πνεύματος ἡ ἀποτελοῦσα τὴν οὐσίαν αὐτοῦ εἶναι καὶ ἡ οὐσία τῆς φιλοσοφίας. Αὕτη εἶναι ἡ νοοῦσα ἑαυτὴν ἰδέα, ὁ καταλαμβάνων ἑαυτὸν λόγος, ἡ τελεία ταυτότης τοῦ εἶναι καὶ τοῦ νοεῖν, ἡ ἀπόλυτος γνῶσις ἡ τὸ οἰκεῖον περιεχόμενον ἀμέσως ἐξ ἑαυτῆς διὰ τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου ἀναπτύσσουσα. Ἡ

¹ Ἐν τῇ ἀναπτύξει τῆς θρησκευτικῆς αὐτοῦ θεωρίας ὁ Ἐγγelos φαίνεται ἀκολουθῶν τῇ δογματικῇ ἀπόψει τοῦ Λουθήρου. Λέγει δηλαδὴ ὅτι ἡ πίστις εἶναι μόνον ἡ βεβαία προϋπόθεσις τοῦ ὅτι ἡ διαλλαγὴ καθ' ἑαυτὴν συνετελέσθη, ὅτι ἡ ἀντίθεσις μερικοῦ καὶ γενικοῦ, πεπερασμένου καὶ ἀπείρου εἶναι καθ' αὐτὴν μηδαμινὴ καὶ ῥημένη. Παραπλήσια εἶναι τὰ ὑπὸ τοῦ Λουθήρου διδασκόμενα, ὅτι ἡ πίστις εἶναι ἡ ἀσφαλὴς προϋπόθεσις τοῦ ὅτι ἐσμέν διὰ τοῦ Χριστοῦ δηηλαγμένοι πρὸς τὸν θεόν³ ἡ πίστις αἶρει ἐν ἡμῖν τὸ κακόν. Ὡσαύτως γνωματεύει ὁ Ἐγγelos ὅτι ἡ πίστις εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ πνεύματος περὶ ἑαυτοῦ καὶ διὰ τοῦτο οὐχὶ ἡ Γραφὴ ἀλλ' ἡ κοινότης παράγει τὸ περιεχόμενον τῆς πίστεως. Τοῦτο δ' εἶναι οὐδὲν ἄλλο ἢ τὸ ἴδιον πνεῦμα (spiritus privatus), ὅπερ κατὰ τὸν Δούθηρον πρέπει νὰ χρησιμεύῃ ὡς κανονικὴ ἀρχὴ ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ τῆς Γραφῆς. Ἀποδέχεται λοιπὸν ὁ φιλόσοφος τὴν ὑπὸ τοῦ Λουθήρου ἀπαιτουμένην «κυριαρχίαν» τῆς κοινότητος ἐν τῷ καθορισμῷ τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως. Μεταθέτων πάλιν τὴν χριστιανικὴν λατρείαν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀνθρώπου, ἀφαιρῶν ἀπὸ τῆς ἀποκεκαλυμμένης θρησκείας τὴν θυσίαν καὶ χαρκτηρίζων αὐτὴν ὡς γνώρισμα κατωτέρων θρησκειῶν, ἐγκρίνων δύο μόνον μυστήρια καὶ προσνέμων αὐτοῖς ἀπλῶς συμβολικὴν σημασίαν γίνεται φανερὸς ὅτι ἀσπάζεται τὴν λουθηρείον δογματικὴν.

ἐνέργεια τῆς μεθόδου ταύτης εἶναι τὸ σύστημα τῆς φιλοσοφίας ἡ δὲ θεωρία τοῦ συστήματος εἶναι ἡ *ἱστορία τῆς φιλοσοφίας*, ἣτις παρίσταται, καθὰ καὶ ἡ τοῦ κόσμου ἱστορία, ὡς ἔλλογος ἀνάπτυξις.

Ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας εἶναι τὸ τελευταῖον μέρος τοῦ συστήματος καὶ ὡς τοιοῦτο (ὡς φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη) ἔργον ἔχει οὐχὶ νὰ περιορισθῇ ἐν τῇ ἀφηγήσει τῶν ἀναφανειῶν φιλοσοφικῶν δοξασιῶν ἀλλὰ νὰ δείξῃ τὴν ἐσωτερικὴν ἀνάγκην τῆς ἱστορικῆς ἀναπτύξεως αὐτῶν. Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἀνάγκη ἔγκειται ἐν τούτῳ, ὅτι τὰ φιλοσοφήματα ἕκαστα ἔνθεν μὲν ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰς κατηγορίας τῆς Λογικῆς τὰς συνιστώσας τὸ περιεχόμενον τῆς ἀπολύτου ἰδέας ἔνθεν δὲ ἀπεικονίζουσι τὸ οὐσιῶδες περιεχόμενον τοῦ πολιτισμοῦ τῆς οἰκείας χρονικῆς περιόδου. Οὕτω δὴ ἡ φιλοσοφία εὐρίσκεται ἐν στενοτάτῃ συναφείᾳ πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ πολιτισμοῦ, ἐξ οὗ προέρχεται ᾧ γινώσκουσα καὶ ἐκφράζουσα τὸ σύγχρονον πνεῦμα φέρει τοῦτο τρόπον τινὰ εἰς αὐτογνωσίαν. Ἐπειδὴ δὲ τότε νοεῖται τι, ὅταν εἶναι συντελεσμένον καὶ ἀπηρτισμένον, ἔπεται ὅτι ἡ φιλοσοφία ἐπακολουθεῖ εἰς τὴν συμπλήρωσιν τῆς ἀναπτύξεως τοῦ συγχρόνου πνεύματος· δὲν δημιουργεῖ οὐδὲ καθοδηγεῖ τὰ γινόμενα ἀλλ' ἀπλῶς κατανοεῖ τὰ γεγονότα. «Ὅταν ἡ φιλοσοφία ὑποφώσκῃ, ἡ μορφὴ τῆς ζωῆς ἔχει γηράσει, δὲν δύναται νὰ ἀνανεωθῇ ἀλλὰ μόνον νὰ γνωσθῇ. Ἡ Γλαῦξ τῆς Ἀθηνᾶς ἄρχεται ἱπταμένη, εὐθύς ὡς ἐπέλθῃ τὸ λυκόφως». Ἡ ἀνάπτυξις λοιπὸν τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας συντελεῖται κατ' ἐσωτερικὴν ἀνάγκην συνωδᾶ πρὸς τὸ σχῆμα τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου. Ἐκαστον σύστημα εἶναι ἐν τῇ οἰκείᾳ θέσει ἀναγκαῖον· εἶναι ἀληθές, καθ' ὅσον ἐκπροσωπεῖ μέρος τῆς ἀναπτυσσομένης ἀληθείας, καθ' ὅσον ἐκφράζει μέρος τοῦ πνεύματος· εἶναι δὲ πάλιν οὐχὶ ἀληθές, καθ' ὅσον ἐμμένει ἐν τῇ βαθμίδι ταύτῃ μονομερῶς καὶ ὑπολαμβάνει ὅτι ἐν αὐτῇ ἔχει τὸ Ἀπόλυτον, πιστεύει δηλονότι ὅτι κέκτηται τὴν ὅλην ἀλήθειαν. Ὑπερτάτη καὶ ἀληθεστάτη φιλοσοφία εἶναι ἐκείνη, ἣτις πάσας τὰς ἐπὶ μέρους βαθμίδας διαλεκτικῶς παράγει ἐκ τῆς ἐννοίας αὐτῆς, διατηρεῖ ἐκείνας ὡς μέρη ἑαυτῆς καὶ συνάπτει εἰς συγκεκριμένην ἐνότητα. Τοιαύτη φιλοσοφία ἀποτελοῦσα τὸ τέρμα μακρᾶς ἀναπτύξεως, εἶναι κατὰ τὸν Ἐγγelon ἡ ἰδία αὐτοῦ φιλοσοφία. Τὸ σύστημα αὐτοῦ ἐγκωμιάζει ὡς ἐπιθέτον τὸν θριγλὸν τῆς ὅλης φιλοσοφίας, διότι ἐμπεριέχει πάντα τὰ προηγούμενα φιλοσοφήματα ὡς «ἀνηρημένας» στιγμὰς καὶ ἐμφαίνει τὴν ἀπόλυτον αὐτοσυνειδησίαν τῆς «ἰδέας», τοῦ παγκοσμίου λόγου· ἀνυψοῖ τὸ ἀνθρώπινον καὶ ἐν αὐτῷ τὸ θεῖον πνεῦμα εἰς καθαρὰν αὐτογνωσίαν¹.

¹ Ἡ ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου κηρυχθεῖσα καὶ σφόδρα ἐξαρθεῖσα ἀρχὴ τῆς δι-

Κατὰ τὰ εἰρημένα πάντα τὰ πρότερα φιλοσοφήματα ἐνυπάρχουσιν ἐν τῷ συστήματι τοῦ Ἐγέλου καὶ κρίνονται κατὰ τὰς ἀρχὰς αὐτοῦ¹. Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος σύστημα διατείνεται ὅτι ἐπετέλεσε μέγα καὶ ἱστορικὸν ἔργον, ὅτι προσέλαβε δηλονότι καὶ ἀφωμοίωσε πάντα τὰ στοιχεῖα καὶ μέρη τῆς ἀληθείας, ὅσα φαίνονται ἐν τῇ ἀναπτύξει κεχωρισμένα καὶ πρὸς ἄλληλα ἀντιμαχόμενα, καὶ ἐθεώρησεν αὐτὰ ὡς ἀναγκαίως μορφὰς τῆς ἀναπτύξεως· συνήνωσε πάντα ταῦτα εἰς μίαν ὁλότητα καὶ καθώρισεν ἐκάστω αὐτῶν ἣν ἔχει ἐν τῷ ὅλῳ θέσιν. Ἀναμφιλέκτως δὲ τὸ ἐπίτευγμα τοῦ Ἐγέλου εἶναι μέγα καὶ ἀθάνατον, διότι ἡδυνήθη διὰ τῆς ὑπερφουῦς αὐτοῦ διανοίας νὰ ἐπεξεργασθῇ καὶ διατάξῃ εἰς σύστημα ὅλην τὴν νοητὴν ὕλην τῆς ἀνθρωπίνης ἱστορίας· κατῴρθωσεν, ὅπως τὴν μακρὰν σειρὰν τῶν φιλοσοφημάτων μετὰ τῶν ἀντιθέσεων αὐτῶν οἰκειωθῇ καὶ καταστήσῃ μέρος συστατικὰ τοῦ ἰδίου αὐτοῦ μεγαλοπρεποῦς συστήματος, ὅπερ ἀπέφηνεν ὡς τὴν ἀκροτάτην ἀλήθειαν.

Κατασπᾶται τις ἰσχυρῶς καὶ ἀναγκάζεται εἰς θανμασμὸν πρὸς τὸ ὅλον, ὅσον καὶ ἂν διαφωνῇ πρὸς τὰ μέρη καὶ τὰς λεπτομερεῖας. Βεβαίως δὲν δύναται τις νὰ ἐγκρίνῃ τὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰς λογικὰς κατηγορίας καὶ ὅτι ἡ διαδοχὴ τῶν φιλοσοφημάτων εἶναι παράλληλος πρὸς τὴν διαδοχὴν τῶν

αλεκτικῆς κινήσεως ἐμελλεν εὐλόγως νὰ στραφῇ καὶ κατ' αὐτοῦ ἐφαρμοζομένη εἰς τὸ ἴδιον σύστημα. Ὅσον καὶ ἂν θεωρηθῇ τὸ φιλοσόφημα τοῦτο ἀπρητισμένον καὶ τέλειον, πρέπει κατὰ τὸν ἥδη τεθέντα νόμον τοῦ κράτους τῆς ἀντιθέσεως καὶ διαλεκτικῆς κινήσεως νὰ παρέλθῃ, νὰ ὑπερβληθῇ, νὰ μὴ παραμείνῃ. Τὸ αὐτὸ θὰ συμβῇ καὶ εἰς τὸ πολίτευμα, ὅπερ ἐκρίθη ὡς ἄριστον καὶ τελειότατον· καὶ τὸ μοναρχικὸν τῆς πολιτείας εἶδος ἐπάναγκες σὺν τῷ χρόνῳ νὰ μεταβληθῇ, νὰ μεταπέσῃ εἰς ἄλλο. Ἐνὶ λόγῳ τὸ προκείμενον φιλοσόφημα ὑπέθηκε βάσιν καὶ κατέβαλεν ἀρχήν, ἥτις δὲν ἐπιτρέπει οὐδὲ δικαιολογεῖ τὴν συντηρητικότητα· ἐκ τοῦ ἐναντίου ἀπαιτεῖ τὴν καινοτομίαν καὶ ὁδηγεῖ κατὰ λογικὴν ἀκολουθίαν ἀπὸ μεταβολῆς εἰς μεταβολήν. Εἶναι δ' εὐδὴλον ὅτι ἡ ποθομένη παραμονὴ τοῦ συντελεσθέντος ἁρίστου καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ οἰκείου νόμου ἀπαιτούμενη κίνησις καὶ μεταβολὴ εἶναι πράγματα ἥκιστα πρὸς ἄλληλα συμβιβασζόμενα.

¹ Ἐντεῦθεν νοεῖται ἡ αἰτία δι' ἣν ὁ Ἐγελος μεγάλως ἔπαινει τὸ σύστημα τοῦ Ἡρακλείτου· ἐν ἐκείνῳ ἥδη εὐρίσκει κρατοῦσαν τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἀρχήν, τὴν ἐνότητα τῶν ἀντιθέσεων. Οὐχ ἦττον ἐξαίρει τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἀριστοτέλους πρὸς ὃν προσεγγίζει πολλῶν μᾶλλον ἢ πρὸς τὸν Πλάτωνα παρατηρῶν περὶ αὐτοῦ ὅτι «διὰ τὸν ἰδεῶν ἀνέφξε τὸν νοητὸν κόσμον· ὁ κόσμος ὁμοῦς οὗτος δὲν ὑπάρχει πέρα τοῦ αἰσθητοῦ, ἐν τῷ οὐρανῷ, ἐν ἄλλῳ τινὶ τόπῳ, ἀλλ' εἶναι ὁ αἰσθητός κόσμος». Ἐγκρίνει δὲ καὶ ἀσπάζεται τὸν πυρῆνα τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας, τὴν ἔννοιαν τῆς ἐντελεχείας.

κατηγοριῶν¹. Τοιαύτη παραλληλία καὶ ἀντιστοιχία, τοιαύτη συμφωνία τῶν ἐπὶ μέρους συστημάτων πρὸς τὰς κατηγορίας τῆς Λογικῆς δὲν δικαιολογεῖται ὑπὸ τῶν πραγμάτων οὐδὲ δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ ἄνευ βεβιασμένης καὶ αὐθαιρέτου τινὸς ἐκδοχῆς τῆς παραδεδομένης ὕλης τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας εἴτε ἐν τῇ ἐξηγητικῇ εἴτε ἐν τῇ χρονικῇ κατατάξει αὐτῆς². Ἀλλὰ πῶς ὅμως ἂν ἑτέρου νὰ μὴ θανατώσω-

¹ Ἡ παλαιότερα φερ' εἰπεῖν φυσιολογία τῶν Ἰώνων ἢ τὴν πρώτην καὶ ἀρχέγονον ὕλην τῶν ὄντων ζητοῦσα ἀντιστοιχεῖ κατὰ τὸν Ἑγελον πρὸς τὴν κατηγορίαν τοῦ Εἶναι, ἡ φιλοσοφία τῶν Ἑλεατῶν ἢ τὸν αἰσθητὸν κόσμον ὡς ἅπλου φάσμα ἐξημευούσα ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν κατηγορίαν τοῦ μὴ Εἶναι, ἡ δὲ φιλοσοφία τοῦ Ἡρακλείτου ἢ θεωροῦσα πάντα ὡς ἐν ἀδιαλείπτῳ διατελούντα ροῇ πρὸς τὴν τοῦ γίγνεσθαι.

² Ὁ Zeller ἤδη ἐντόνως ἀπέκρουσε τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦτον, καθ' ὃν ἡ ἱστορικὴ διαδοχὴ τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν λογικὴν διαδοχὴν τῶν ἐννοιῶν, αἰτίνες ἀποτελοῦσι τὰς θεμελιώδεις αὐτῶν ἀρχάς. Ὁ τοιοῦτος ἰσχυρισμὸς, λέγει, συγχέει δύο διάφορα πράγματα, τὴν Λογικὴν καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας, ὧν ἐκείνῃ μὲν ἔργον ἔχει κατὰ τὴν ἐκδοχὴν τοῦ Ἑγέλου νὰ παραστήσῃ τοὺς καθαροὺς τῆς νοήσεως διορισμοὺς καθ' ἑαυτοὺς αὕτη δὲ τὴν ἐν χρόνῳ ἀνάπτυξιν τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας. Ἀν ἡ πορεία τῆς ἐτέρας συνέπιπτε πρὸς τὴν τῆς ἄλλης, ἡ σύμπτωση αὕτη θὰ προϋπέθετεν ὅτι λογικοὶ ἢ ἀκριβέστερον ὄντολολογικοὶ διορισμοὶ μόνον ἀποτελοῦσι τὸ οὐσιώδες περιεχόμενον πάντων τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων καὶ ὅτι ἐν τῇ πορείᾳ τῆς ἱστορίας προκύπτουσιν οἱ διορισμοὶ οὗτοι ἀπὸ τῆς αὐτῆς ἀφετηρίας καὶ ἐν τῇ αὐτῇ ἀκολουθίᾳ, ὡς ἐν τῇ λογικῇ κατασκευῇ τῶν καθαρῶν ἐννοιῶν. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν συμβαίνει. Ἡ φιλοσοφία δὲν εἶναι λογικὴ ἢ ὄντολογία μόνον ἀλλ' ἔχει ὑπόθεσιν τὴν ἀλήθειαν καθόλου. Τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα δεικνύουσι τὰς μέχρι τοῦδε γενομένας ἀποπείρας πρὸς συγκρότησιν ἐπιστημονικῆς περὶ κόσμου θεωρίας· τὸ περιεχόμενον ἄρα αὐτῶν δὲν δυνάμεθα νὰ ἀναγάγωμεν εἰς λογικὰς μόνον κατηγορίας χωρὶς νὰ ἀπογυμνώσωμεν τοῦτο τὸν ἴδιον χαρακτῆρα καὶ νὰ διαλύσωμεν εἰς ἀοριστίαν. Προστεθῇτω ὅτι ἡ μὲν θεωρητικὴ λογικὴ ἄρχεται ἀπὸ τῶν μάλιστα ἀφηρημένων ἐννοιῶν καὶ καταλήγει εἰς μᾶλλον συγκεκριμένους διορισμοὺς ἡ δὲ ἱστορικὴ ἀνάπτυξις τῆς φιλοσοφίας διανοήσεως ἐκ τοῦ ἐναντίου ἄρχεται ἀπὸ τῆς παρατηρήσεως τοῦ συγκεκριμένου (κατὰ πρῶτον τῆς ἐξωτερικῆς φύσεως εἴτα δὲ καὶ τοῦ ἀνθρώπου) καὶ μόνον βαθμυδὸν καὶ κατ' ὀλίγον ἀγείει εἰς τὰς λογικὰς καὶ μεταφυσικὰς ἀφαιρέσεις. Καὶ ὁ νόμος δὲ τῆς ἀναπτύξεως εἶναι ἐν τῇ λογικῇ διάφορος τοῦ ἐν τῇ ἱστορίᾳ. Ἐν μὲν τῇ λογικῇ κρατεῖ ἡ ἐσωτερικὴ σχέση τῶν ἐννοιῶν, οὐδεὶς δὲ γίνεται λόγος περὶ χρονικῆς σχέσεως αὐτῶν· ἐν δὲ τῇ ἱστορίᾳ πρόκειται περὶ τῶν σὺν τῷ χρόνῳ τελουμένων μεταβολῶν ἐν ταῖς δοξασίαις τῶν ἀνθρώπων. Ἡ πορεία ἀπὸ τοῦ πρῶτερου εἰς τὸ ὕστερον γίνεται ἐκεῖ μὲν κατὰ λογικὰς μόνον ἀρχάς ἐνταῦθα δὲ κατὰ ψυχολογικὰ ἐλατήρια· ἐνταῦθα δηλαδὴ ἐκ τῆς παραδοθείσης κληρονομίας παράγεται νέον τι ἀναλόγως τῆς κατανοήσεως ἐκείνης, ἀναλόγως τοῦ τρόπου τῆς διανοήσεως τὸν φιλοσοφοῦντος, τῆς πείρας, τῶν γνώσεων, τῶν ἀναγκῶν καὶ τῶν

μεν τὴν ὑπέροχον καὶ εὐστοχωτάτην τοῦ Ἑγέλου θεωρίαν περὶ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἱστορίας αὐτῆς; Κατὰ τὴν βαθεῖαν καὶ εὐρυτάτην ἀντίληψιν αὐτῆς ἕκαστον φιλοσόφημα ἀποτελεῖ σπουδὴν ὅπως συναγάγῃ εἰς τὸ αὐτὸ καὶ καταστήσῃ συνειδητὸν ὅλον τὸ πνευματικὸν περιεχόμενον, εἰς ὃ ἐφθασεν ὁ ἀνθρώπινος πολιτισμὸς ἐν τῇ οἰκείᾳ βαθμίδι τῆς ἀναπτύξεως αὐτοῦ. Καὶ ὑπάρχει μὲν συμφυῆς ἡ διεξαγωγή τῆς σπουδῆς ταύτης πρὸς τὴν ἰδιοσυγκρασίαν τοῦ φιλοσόφου καὶ τὴν προσωπικὴν κατάστασιν αὐτοῦ ἀλλὰ πάντοτε ὅμως καὶ κατ' ἄφευκτον ἀνάγκην τὸ περιεχόμενον τοῦ συστήματος συνάπτεται πρὸς τὰ διανοήματα τὰ ἀποτελοῦντα τὴν σύγχρονον μόρφωσιν.

Οὕτως ἕκαστον φιλοσόφημα προέρχεται μὲν ἐξ ὥρισμένου προσώπου καὶ φέρει τὴν σφραγίδα τῶν τρόπων τοῦ εἰσηγητοῦ αὐτοῦ ἀλλ' ἅμα εἶναι οἰονεὶ ὁ ὥριμος καρπὸς τῆς οἰκείας χρονικῆς περιόδου· εἶναι συναφὲς πρὸς τὰς κρατούσας τάσεις ἐν τῇ θρησκείᾳ καὶ τῇ πολιτείᾳ, τῇ τέχνῃ καὶ τῇ ἐπιστήμῃ· ἐξαγγέλλει τὸν διανοητικὸν καὶ ἡθικὸν βίον τοῦ ἐν ᾧ ἀναπτύσσεται λαοῦ καὶ ἐνὶ λόγῳ κατοπτρίζει τὸ «σύγχρονον πνεῦμα». Ἀκριβεστέρα ἔννοια καὶ τελειότερα εἰκὼν εἶναι δύσκολον νὰ δοθῇ εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν ἱστορίαν αὐτῆς. Ἐὰν δ' ἐνθυμηθῶμεν ὅτι ὁ Ἑγελος εἰσηγήσατο καὶ ἐφήρμοσε τὴν ὀρθὴν τῆς ἐρεῦνης μέθοδον, ἥτις ἔγκειται ἐν τῇ αὐστηρᾷ διακρίσει καὶ τῇ ἀντικειμενικῇ τῶν συστημάτων ἀπεικονίσει ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν¹, θέλο-

ἐπιστημονικῶν βοηθημάτων αὐτοῦ. Πλὴν τῆς παραδοθείσης διδασκαλίας ἀσκούσι μεγάλην ἐπίδρασιν αἱ περιστάσεις καὶ ἔνδεια τοῦ πρακτικοῦ βίου, τὰ θρησκευτικὰ διαφέροντα, ἡ κατάστασις τῆς ἐμπειρικῆς γνώσεως καὶ τῆς γενικῆς μορφώσεως.

Τούτων οὕτως ἐχόντων οὐδὲν φιλοσοφικὸν σύστημα εἶναι τοιοῦτον, ὥστε ἡ ἀρχὴ αὐτοῦ νὰ ἐκφράζεται διὰ τινος καθαρώς λογικῆς ἔννοιᾱς καὶ οὐδὲν ἐσχηματίσθῃ ἐκ τῶν προγενεστέρων μόνον κατὰ τὸν νόμον τῆς λογικῆς προόδου. Συντόμως εἰπεῖν ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὸ λογικὸν σχῆμα, ὅπερ θέλει νὰ κατασκευάσῃ ἐκ τῶν προτέρων ὁ Ἑγελος (Zeller ἐν τοῖς «Jahrbücher der Gegenwart» 1843, σελ. 209 ἐξ. καὶ ἐν τῇ «Philosophie der Griechen» I', 11 ἐξ.).

¹ Ταυτίσας ὁ Ἑγελος τὴν φιλοσοφίαν πρὸς τὴν ἱστορίαν αὐτῆς ἐδημιούργησε πρῶτος αὐτὸς τὴν φιλοσοφίαν τῆς φιλοσοφίας ἢ τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, τοιούτοι τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας ὡς φιλοσοφίας καὶ ἐθεμελίωσεν αὐτὴν ἐπὶ στερεῶν βάσεω. Ἀποδοκιμάζων δὲ τὸν τῶς κρατοῦντα τῆς ἐρεῦνης τρόπον δεικνύει ὅτι οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ προσήκει νὰ ἀσκήται τόσον ἡ ἱστορικὴ μέθοδος ὅσον ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς φιλοσοφίας. Πρέπει δηλαδὴ νὰ διακρίνονται καὶ διαστέλλωνται τὰ διανοήματα φιλοσόφου τινὸς ἀπὸ τῶν ἀναπτυχθέντων ὑστερον, νὰ ἀποφεύγῃται ἡ σύμφυρσις καὶ ἡ εἰς ἕκαστον φιλόσοφον ὑποβολή

μεν νοήσει καλῶς ὅποσον πολυτίμους προσήνεγκεν εἰς τὴν φιλόσοφον
ἱστοριογραφίαν ὑψηροσίας.

ἄλλοτριῶν ἢ μεταγενεστέρων δοξασιῶν. Πρὸς τοῦτο ἀπαιτεῖται ἡ ἀντικειμενικὴ
τῶν πραγμάτων ἔκθεσις, ἡ ἐπιμελὴς χρῆσις τῶν πηγῶν καὶ ἡ ἐπανάληψις τῶν
«ιδίῳν λόγων» τοῦ ἐξεταζομένου φιλοσόφου. Τοιαῦτα διδάξας ὁ Ἑγελος ἔτεμε
τὴν ὀρθὴν ὁδόν, ἣν ἐπορεύθησαν ὕστερον μεγάλοι τῆς φιλοσοφίας ἱστοριογρά-
φοι, ὡς ὁ Ἑδουάρδος Erdmann, ὁ Ἑδ. Zeller, ὁ Kuno Fischer. Λυπηρὸν δὲ
ὅτι τὴν ὑπὸ τοῦ ὑπερόχου Γερμανοῦ φιλοσόφου εἰσηγηθεῖσαν εὐστοχον καὶ ὀρθὴν
μέθοδον παρορῶσιν, ὡς μὴ ὠφελεν, οἱ πλείστοι τῶν νεωτέρων.